

ग्रन्थनाम ।

सूत्रसंख्या ।

रु० आ०

५६	नित्याषोडशिकार्णवः—मास्कररायोलीतटीकासहितः । ...	३	८
५७	आचारभूषणम्—हिरण्यकेदयाह्निकमोकोपाह्वयम्बककृतम् ।	४	६
५८	आचारेन्दुः—भाटेद्यायुपाह्वयम्बकविरचितः । ...	४	०
५९	आद्धमञ्जरी—वेळकरोपाहुनापुमट्टविरचिता । ...	२	०
६०	यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतीकृतः ।	१	१२
६१	गौतमपणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् ।	१	८
६२	ईशकेनकठवत्तमुण्डमाण्डूक्यानन्दबल्लीभूगुणनिषदः—सटीका ।	२	८
६३	छान्दोग्योपनिषत्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	१	१२
६४	बृहदारण्यकोपनिषत्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	१	४
६५	आह्वयनब्राह्मणम्—प्रवेदान्तमार्तनाम्बलशास्त्रोपम् ।	१	४
६६	काठ्ययनप्रकाशः—उद्योतयुतप्रदीपसहितः । ...	१	४
६७	ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८
६८	बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता । ...	१	१९
६९	ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईशरपीठम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	१	४
७०	रघुवर्गसारः—धीपराधार्थविरचितः ।	१	१०
७१	बृहद्योगतर्ङ्गिणी—त्रिमल्लपट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१९
७२	परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाधरपटीकायुगः ।	२	१
७३	गायत्रीपुराणवर्णपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता । ...	१	८
७४	ब्राह्मवर्णपद्धतिसूत्रवृत्तिः—रत्नकन्दवर्णिता ।	१	०
७५	ब्रह्मसूत्रमाध्याधरत्नमाळा—सुब्रह्मण्यविरचिता । ...	४	४
७६	ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुवरपट्टमन्त्रमन्त्रमेतः । ...	१	०
७७	वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—प्रह्लादसूरसरस्वतीविरचिता ।	१	१
७८	त्रिरूपलीसेतुः—नारायणपट्टविरचितः । ...	१	१२
७९	छान्दोग्योपनिषत्—दिनासरायणव्यासमेतः । ...	२	०
८०	वाक्यवृत्तिः—धीमच्छंकराचार्यकृता सटीका । ...	०	८
८१	आचाराध्यायनभौतसूत्रम्—महाशयगङ्गानाथसिद्धमेतम् ।	४	११
८२	ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीप्तिविरचिता । ...	१	७
८३	संक्षेपपञ्चरीरकम्—श्रीमद्व्याससंहिता मगदूषणेनम् । ...	९	१
८४	अद्वैतापोदः—अद्वैतकरोपाहुनापुमट्टविरचिता ।	१	०

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७४

रुद्रस्कन्दप्रणीता

द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः ।

आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः वे० शा० सं० गोखले

गणेशशास्त्रिभिः संशोधिता ।

सा

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता ।

शालिवाहनशकान्दाः १८३६

ख्रिस्ताब्दाः १९१४

(कस्याः सुर्वेऽधिवारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तम्)

मूल्यमेको रूपकः (रु० १)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्या रुद्रस्कन्दमणीतद्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तेः पुस्तकं परहितैकपर-
तया यैर्दत्तं तेषां नाम प्रदर्श्यते—

रा० रा० दत्तात्रेय गणेश द्रवीड यवतमाल हायस्कूर्लमास्तर इत्ये-
तेषाम् । अस्य लेखनकालः संवत् १८४०

समाप्तेषमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

रुद्रस्कन्दप्रणीता

द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः ।

तत्र प्रथमपत्रे प्रथमः खण्डः ।

अथातो गृह्या कर्माणि ॥ १ ॥

अथानन्तरम् । कस्मादनन्तरम् । देवसवितरित्यादिमन्त्रवच्छास्त्रा-
ध्ययनात् । यतोऽनधीतवेदस्य मन्त्रापरिज्ञानाद्वक्ष्यमाणेषु वाक्येषु
कर्मानुष्ठानयोग्यतया प्रतिपत्तुमशक्यमतस्तदनन्तरमिति गम्यते । ननु
मन्त्रमात्राध्ययनादपि शक्यः प्रतिपत्तुम् । सत्यम् । यद्विमन्त्रमात्रेऽध्यय-
नविधिः स्यात् । विधा[पक]विध्यमावे को दोषः । इच्छानिवन्धनमध्य-
यनं स्यात् । तथा सत्यध्ययनस्य पुरुषप्रतिपत्त्युपायत्वात् । तस्माच्च
तत्साध्यपुरुषार्थपरामर्शपेक्षत्वात् । मन्त्राणां चातीन्द्रियपुरुषार्थसाधन-
कारोपकारिप्रकाशनं शक्तिसन्द्रावनिश्चयप्रमाणामावेन तद्विवक्षासंभवा-
दवश्यमन्यविवक्षया भवितव्यम् । अन्यविवक्षया चोच्चारितस्याप्रामाण्य-
माहुर्मीमांसकाः । ग्रन्थगीतवमियाऽस्मामिर्न लिख्यते । अप्रमाणभूतस्य
च साधनत्वायोगाच्च तावन्मात्रमध्ययनस्य वृत्तत्वम् । यैथे स्वध्ययने
'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यक्षरप्रधानत्वाच्चिर्वैश्यस्य संस्क्रियमाणत्वा[व]
क्षरद्वारेण च पुरुषार्थापबोधनरूपप्रयोजनसिद्धिसंभवात्प्रामाण्यम् । वैधत्वं
त्वध्ययनस्य नियतकामत्वाच्च तावन्मात्रस्य संभवति । एवंविधमिति
(यमपि) तत्परस्य वृत्तत्वम् । एकत्वाद्विधरेन्तरतः स्थितो विधिविरो-
धात् । न हि प्रधानभूतामध्ययनक्रिया परिसमाप्य तत्पेक्षितव्या-
पारान्तरे प्रवृत्तिः । अतःशब्दो बह्व्यमाणं प्रति प्रवृत्तस्याध्ययनस्य
पर्यवसानलक्षणं हेतुत्वमाह । अध्ययनविधिर्ह्यर्थापबोधपर्यन्तोऽनुष्ठान-
योग्यमवशोऽर्थं विना न पर्यवस्यति । 'देव सवितः प्रसुव' इत्यादि
मन्त्रोपस्य विनियोगो न गृह्यशास्त्रोपदेशं विनाऽनुष्ठानयोग्यो

भवति । अत एव सूत्रार्थः—अध्ययनानन्तरं तदपर्यवसानादेव हेतो-
 गृह्याणि कर्माण्युपदेक्ष्याम इति । औपासनाख्योऽग्निगृह्यः । यस्मिन्नग्नौ
 पाणिं गृह्णीयात्स गृह्य इति वचनात्तत्साध्यानि कर्माणि लक्षणया
 गृह्याणीत्याह- । अत औपासनहोमादिषु गृह्याग्निः । अत एवाधिकार-
 इत्युक्तं भवति । आहृत्यविहितं वर्जयित्वा यथा पुनर्मांमिति ब्रह्मचारि-
 णश्चौलादीनि बालसंस्कारार्थतया तच्छेषत्वेन यद्यपि बोध्यन्ते तथाऽपि
 पुत्रं संस्क्रुर्यादित्येवमादिवचनात्पितुरपि तानि कृत्यान्वेव स्वकृत्यानि च
 सर्वाण्यग्निसाध्यान्यस्मिन्नेवाग्नौ कार्याणि । अस्य सर्वसाधारणत्वेनो-
 त्पन्नत्वाद्गन्पन्तराक्षेपे प्रमाणान्तरामावाद्य । बालकृत्यमपि प्रसङ्गसिद्ध-
 त्वान्नागन्पन्तरमाक्षिपति । यदा तु सर्वाधानेन पितुरग्न्यभावस्तदा बाल-
 कृत्येनाऽऽक्षिप्यते लौकिकाग्निः । सर्वहोमेषु समाचारतः सिद्धत्वा-
 लौकिकस्य । पिताऽपि तस्मिन्नेवाग्नौ संस्क्रुर्यात् । विद्यमाने हि गृह्य
 उपात्तस्य विद्यमानत्वादुपादानक्षमः । अत्र परसंस्कारार्थान्येकदेशं
 प्रणीय तस्मिन्नेव कार्याणि । समासेषु तस्य लौकिकत्वमित्युपलब्धे
 देशे समाचारः । यद्येवमेव समाचारः सार्वत्रिकः स्यात्तथैव श्रुतिकल्प-
 नया प्रमाणं स्यात् । अथ तु देशान्तरे विमानं स्यात्कुत्र एव परार्था-
 न्यपि स्युः । नाप्यग्रेरन्ते लौकिकत्वम् । यदाऽनाग्निः पिता भार्यामरणा-
 दिना यदि शास्त्रान्तरेष्वनग्रेः संस्कारप्रतिषेधो विद्यते तदाऽन्वेन कार-
 येत् । अयं तु न विद्यते स्वयमेव लौकिकेऽग्नौ कुर्यात् । नन्वन्यदीयेऽग्ना-
 ध्वन्यः किमिति न करोति । आहवनीयादिवत्पुरुषविशेषं प्रति नियत-
 त्वाद्यस्य यो गृह्यस्तस्यैव संस्कारयोग्यः । य[अ]त्र गृह्याणीति प्राप्ते
 छान्दसो लुक्कृतश्छन्दस्तुल्यत्वमस्य शास्त्रस्य गमयितुम् । तुल्यत्वं च
 वेदमूलत्वेन । मन्वादिवदनीन्द्रियार्थं प्रामाण्याद्देवमूलत्वाच्च । वेदमूलेषु
 स्मृतिशास्त्रेषु वेदाङ्गेषु च यद्यदस्य शास्त्रस्यापेक्षितं विद्यते तस्य तस्य
 संग्रहः सिद्धो भवति । सर्वेषामध्ययनविध्याक्षिप्ततयैकविज्ञानविषयत्वा-
 दपेक्षामात्रे त्वविरोधिर्नानि विना समुच्चयः । परामर्शहेत्यमाधेन
 वाक्यार्थस्य पर्यवसानाद्गृह्याणीति सिद्धे कर्माणीतिवचनमग्न्यन्तरसा-
 ध्यस्यान्वहकपादेनग्निसाध्यस्य च संग्रहार्थम् । तस्य च प्रयोजनं वक्ष्य-
 माणार्था परिमाणार्था साधारणत्वं सूचयितुम् । अत एव वाक्यार्थः—
 गृह्याण्यगृह्याणि च कर्माण्युपदेक्ष्याम इति । गृह्यसाहचर्याद्गृह्याप-
 ण्यौपासनवत एवेति केचित् ॥ १ ॥

उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहेषु प्रागवर्त-

नादहः कालोऽनोदश इति ॥ २॥

यस्मिन्क्षणे मकरं गच्छति सूर्यस्ततः प्रभृति षण्मासा उदगयनम् । यस्मिन्क्षणे सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतस्तत ऊर्ध्वं यस्मिन्क्षणे तयोरेव परमो विप्रकर्षस्ततः प्राक्पूर्वपक्षः । ज्योतिःशास्त्रे कर्मयोग्यं यदहर्कृतं तत्पुण्यमहः । तेषां द्वन्द्वसमाप्तः । अन्वये तेषामितरेतरयोगमाह विभक्तिः । अतो येषु कर्मेषु समुच्चितानामन्वयः संभवति तेषु समुच्चितानामेवाह्वयत्वम् । येषु सर्वसंभवस्तेषु यथासंभवं द्वयोरेकस्मिन्वाऽन्वयः । ननु सक्तदुष्टारितस्य कथमनेकधाऽन्वयः । सर्वकर्मणामविकृतत्वादर्थादावर्तते एवम् । इतरेतरयोगाविषयस्या च समुच्चयासंभवेऽपि यज्योतिःशास्त्रे निषिद्धमहस्तद्वर्जनीयम् । उदगयनपूर्वपक्षावनादृत्य षोडशहेतुत्वान्मध्यदिनादूर्ध्वमहरावर्तनादित्याहुः । ततः प्राग्गृहाणां वक्राभावेऽध्यावृत्तिरस्ति । अह इति विशिनष्टि । ननु प्रातराहुतिं कृत्वा हविर्निर्धेयेतिपनेनेव सिद्धम् । न सिध्यति पूर्वकालनिषेधपरत्वात्तस्य । अपि च सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानमिति वचनाद्वराह्णेऽपि स्यात् । काल इति । यथाऽन्ये दशादयः काला अधिकारहेतवस्तथाऽयमप्युक्तः कालोऽधिकारहेतुर्नास्त्वन्नात्रमिति गमयितुम् । अतोऽन्यकाले कृतमकृतमेव न विगुणमात्रम् । विशेषादेवास्य बलीयस्त्वे सिद्धेऽनादेश इति शास्त्रान्तरादेशः संग्रहणार्थः । तत्र विरुद्धानां विकल्पो यथा विवाहे सर्वकालत्वग्रहणपने च पञ्चमवर्षादि । अधिकन्द्वानां समुच्चयो यथोपनयने वसन्तादिसर्वेषु च मुहूर्तादि । एवं सर्वत्र ॥ २ ॥

अथ वर्गे यथोत्साहं ब्राह्मणानाशयेदिति ॥ ३ ॥

अधिकास्त्रयोगे समाप्ते यथाभान्दं त्र्यवसान्वाह्यणान्मोजयेत् ।

यज्ञोपवीतमिति ॥ ४ ॥

कर्माहं स्यादिति शेषः । नित्ये विद्यमाने न यज्ञोपवीतान्तरं प्रसङ्गात्सिद्धेः ॥ ४ ॥

सौत्रमिति ॥ ५ ॥

तद्यज्ञोपवीतं कार्पाससूत्रकृतं रज्जुर्वास्तो वा स्मृत्यन्तराच्छेषव्यतिः ॥ ५ ॥

कौशं वेति ॥ ६ ॥

कुशविकृतं वा कुशविकारः ॥ ६ ॥

ग्रीवायां प्रतिमुच्य दक्षिणं बाहुमु-
च्यत्य यज्ञोपवीती भवतीति ॥ ७ ॥

सौत्रं कौशं वा पाशाकृतिं कृत्वा ग्रीवायामासज्य दक्षिणं बाहुमुच्यत्य
तस्याधस्तादवलम्बनं कृत्वा यज्ञोपवीती भवति । विन्यासविशेषयु-
क्तेऽस्मिन्मुख्ये यज्ञोपवीतशब्दो वर्तते तदर्थं ब्रह्म उपचारात् ॥ ७ ॥

सर्वं प्राचीनावीतीति ॥ ८ ॥

ग्रीवायां प्रतिमुच्य सर्वं बाहुमुच्यत्य प्राचीनावीती भवति । एत-
त्पिड्ये । स्मृत्यन्तरात् 'उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां च होमे
जप्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये यज्ञोपवीती स्यादन्त्येष्वप्येवं-
प्रकारेषु भवतीति । व्याख्येयं गृह्यशास्त्रे विहितादन्यत्राप्येतद्व्यमङ्ग-
मिति निधीतिता नोक्ताऽस्मिन्शास्त्रे निधीतिना कृत्यं नास्तीति । केचि-
त्स्वायसान्वधकाम इत्यत्र निधीतित्वमिच्छन्ति बधकामे श्येनयामे
वर्शनात् । तदर्थं च ग्रीवायां प्रतिमुच्येति सूत्रमवि[व]च्छिद्य निधीती
भवतीत्यप्याहरन्ति ॥ ८ ॥

सर्वकर्मणामङ्गमाचमनमादौ कर्तव्यं तदर्थं तदाह—

त्रिराचम्यापो द्विः परिमृजीतेति ॥ ९ ॥

उदकं त्रिरङ्गुलमूलतलेन पीत्वाऽङ्गुलमूलतलेनालोमप्रदेशाद्दहिः
परित ओष्ठौ मृजीताद्भिः ॥ ९ ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेदिति ॥ १० ॥

पादौ युगपदभिमुखं प्रोक्षेदद्भिः । पृथक्सूत्रकरणं पूर्वोत्तरसूत्राभ्यां
बेलक्षणं गमयितुम् । बेलक्षणं च पादाद्यवयवविशेषानपेक्षत्वम् ॥ १० ॥

इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेदिति ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठानामिकाम्यां चक्षुषी अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके अङ्गुष्ठक-
निष्ठिकाम्यां श्रोत्रे । अप इत्यधिकारात्सिद्धेरद्भिरिति प्रत्यङ्गमवग्रहणा-
श्रमम् । इन्द्रियाणीति सामान्योक्तावपि पादयोः प्राक्पृथग्रहणात्पाप्या-

दीनामग्रहणमयोग्यत्वात् । मनसश्चाशक्यत्वात् । त्वयः सर्वगतत्वाद्-
(६)सिद्धे जिह्वायां चापाने पारिशेष्याभ्यापणामेव ॥ ११ ॥

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवतीति ॥ १२ ॥

प्रत्युपस्पृश्येत्युक्ते पूर्वोक्तानां प्रत्येकं स्यादित्यन्तत इत्युक्तम् । उपस्पृ-
श्येति सिद्धे प्रतीतिपूर्वमप्युपस्पर्शनमस्तीति सूचयितुम् । पूर्वमप्युपस्पर्शित-
मपेक्ष्य प्रत्युपस्पर्शनं भवति । तच्च स्मृत्यन्तराद्गम्यते—आ मणिवन्धना-
त्पाणी प्रक्षालयेति । तत्परामर्शं च तत्सहचरितानां ब्राह्ममुख उद्ब्रुमुखो वा
शुचौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीती वाग्यतो
हृदयस्पृशोऽनुष्णामिरकेनामिरङ्गिस्तीर्थेन पादौ प्रक्षालयेत्पेवमादीना-
मपि परामर्शः सिद्धो भवतीति तैः समुच्चयः । पादप्रमृत्तिक्रियाविशो-
षणाशिरपेक्षप्रवणान्मुखमार्जनादीनां न निवृत्तिः । शुचिरिति न केवलं
कर्माङ्गमात्र एव, आचमनाह्राप प्रायश्चित्ते सति शुद्धयर्थमपि भवती-
त्येवमर्थो भवतीति यज्ञोपवीती भवतीतिवत् ॥ १२ ॥

आसनस्थानसंवेशनान्युदगत्रेषु दर्शयित्वेति ॥ १३ ॥

कुर्यादिति शेषः । विध्युपदिष्टानि नार्थप्राप्तान्वासनादीनि वचनस्या-
न्यथा वैयर्थ्यात् ॥ १३ ॥

ब्राह्ममुखस्य प्रतीयादिति ॥ १४ ॥

ब्राह्ममुख इत्युक्ते कुर्यादित्यध्याहारकर्तुरेव ब्राह्ममुखत्वं स्यादिति सर्व-
स्यैव कर्मसंबन्धिनः ब्राह्ममुखत्वं विधातुं संबन्धमात्रवाचिनीं यदीमाह ।
यथा चौले मातुः । वाक्यविशेषात्सिद्धे प्रतीयादिति मधुपर्कं दातुश्चौले
नापितस्य प्रत्यङ्मुखनियमार्थम् । ब्राह्ममुखस्य प्रत्यङ्मुखक्रियार्थेऽभि-
मुखमीयाद्गच्छेदितर इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पश्चादग्नेर्यत्र होमः स्यादिति ॥ १५ ॥

यस्मिन्प्रदेशे होमो विद्यते तत्र प्रधानमङ्गानि च पश्चादग्नेरुपविश्य
कुर्यात् । स्यादिति व्याप्यर्थं भवतिवत् ॥ १ ॥

सहशिरसं स्नानशब्द इति ॥ १६ ॥

प्रतीयादिति शेषः । 'स्नाता महतेनाऽऽच्छाद्य' 'स्नाप्य कुमारम्' इत्यादौ
स्नान इत्येव सिद्धे शब्द इति गृह्यात्मानमपिपिश्वेदित्यत्र शिरस्यपिश्वे-

कार्थम् । इतरथा सेकमात्रमिदं ज्ञानमिति न शिरसि स्यात् । ज्ञाते
ज्ञानं तुल्यवाचिनि च शब्द इति सूत्रार्थः ॥ १६ ॥

दक्षिणेन पाणिना कृत्यमनादेशे ॥ १७ ॥

कुर्वादित्यधिकारात्सिद्धे कृत्यमिति गृह्योक्तादन्यदपि यत्कृत्यं तदपि
दक्षिणेनैव हस्तेन कुर्वादित्येवमर्थम् । आदेशबलीयस्त्वात्सिद्धेऽनादेशो
ज्ञाति पदर्थस्वभावादेशाविनिवृत्त्यर्थं यथा परिदध्यादित्यादौ द्वयोः
पाणयोः ॥ १७ ॥

मन्त्रान्तमव्यक्तं परस्याऽऽदिग्रहणेन विद्यात् ॥ १८ ॥

मन्त्रान्तमव्यक्तं च विनियोगतः परिमाणतश्च परस्येत्याकाङ्क्षाव-
शाद्वावर्थाच्चुत्तरस्य मन्त्रस्येत्येकः प्रधानस्य मन्त्रबोधस्यार्थस्येति द्वितीयः ।
आदिष्व ग्रहणं चाऽऽदिग्रहणम् । यथासंरूपेनान्वयः । एष सूत्रार्थः । मन्त्रा-
न्तमुत्तरस्याऽऽदिना विद्यात् । अव्यक्तं विनियोगतः परिमाणतश्चार्थवशेन
विनियुक्तं परिमाणयुक्तं च विद्यादिति अविनियुक्तो हि मन्त्रोऽध्ययन-
संस्कृतः कार्यविशेषसंबन्धाकाङ्क्षः कर्मविशेषार्थानां मन्त्राणां संनि-
धावाप्तायमानस्तद्धर्मविशेषमात्रं प्रतिपद्यते संनिधिविशेषादपर्यवसानाच्च
तस्मिन्नपि कर्मणि यत्पदार्थप्रकाशनसमर्थः यः स तस्यैव शेषः
सामर्थ्याविशेषात् । यस्यतत्प्रकाशकः स तत्कमेणैव जपतयाऽऽशीर्षाद-
तया चोपयुज्यते । आकाङ्क्षादिवशाच्चेयत्तामात्रपरिच्छेदो मन्त्रस्य ननु
परस्य ग्रहणेनेत्यनेनैव परिमाणस्याप्युक्तत्वाद्भन्तमादिनेत्यनेन किमुच्यते
द्वयोर्मन्त्रयोर्मध्यगतस्य यस्य पदस्याऽऽभिधानिकोऽन्वयो न केनचि-
दपि गम्यते तस्यावश्यमेकेनान्वयः कल्प्यः अन्यथा तस्याऽऽनर्थक्यात् ।
यस्य * द्वाभ्यामपि केनापि प्रकारेणान्वयो दृश्यते तस्याप्येकेनैवान्वय-
आकाङ्क्षापूर्तरेकत्वाच्चावगम्यते । एतदुक्तं भवति उत्तरमन्त्रादेः प्राक्-
पूर्वत एव मन्त्रो नान्वयी किंचित्पदमित्येकोऽर्थः । उत्तरमन्त्रादेः प्रागेव
पूर्वमन्त्रो नोत्तरादिसहित इति द्वितीयः । मध्यमं पद किं पूर्व्याभि-
संबध्यत उतोत्तरेणेति सदेहे कल्पनालाघवाद्दिशेप्याध्यवसायः । अस्या-
र्थस्य न्यायसिद्धे न दोषो नैयायिकत्वात् । सूत्रस्य वाक्यशेषात्सिद्धे
न स्वरुप्या कल्पयेत् । न्यायसिद्धमेव जानीयादित्येवमर्थः ॥ १८ ॥

स्वाहान्ता मन्त्रा होमेषु ॥ १९ ॥

ये पाठे न स्वाहान्तास्तेऽपि स्वाहान्ताः कार्याः स्वाहा सोमाय
पितृमते स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनायेत्यत्र न स्वाहान्तताऽऽद्येनैव कृतार्थ-
त्वात् । पुरस्तात्स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा
इति श्रुतेः । अधिकारात्सिद्धे मन्त्रान्त इत्यतिव्याप्त्यर्थः ॥ १९ ॥

पाकयज्ञ इत्यारब्धा यः कश्चैकाग्रौ ॥ २० ॥

संज्ञा व्यवहारार्था । एकाग्निर्गृह्योऽग्निः । एकाग्निग्रहणमन्याग्निसाध्यानां
संज्ञानिवृत्त्यर्थम् । यः कश्चेति सप्त पाकयज्ञसंस्था इति दर्शनात्तद्व्यतिरे-
कार्थं शास्त्रान्तरोक्तसंग्रहणार्थं च ॥ २० ॥

तत्र त्विग्ब्रह्मा सायंप्रातर्होमवर्जम् ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन्नेव पाकयज्ञे नान्यत्र । अतो मथिते लौकिके वा न ब्रह्म-
त्विगित्यार्षेयोऽनूचान इत्याद्यृत्विग्गुणनियमार्थम् ॥ २० ॥

स्वयं होत्रम् ॥ २१ ॥

सायं प्रातर्होमवर्जमित्यनुवर्तते । इतरथा सूत्रानर्थक्यात् । तथाऽपि
सर्वहोमेषु स्वामिनो होमकर्तृत्वं न सिद्ध्यविधेयं नित्यप्राप्तत्वात् । सायं-
प्रातर्होमे स्वामिनोऽन्यस्याकर्तृत्वाभ्यनुष्ठानार्थं सूत्रम् । तदधिकारार्थमेव
हि ब्रह्मासनमनुक्त्वेदमुक्तम् ॥ २१ ॥

दक्षिणोत्तरेऽग्रेरुदङ्मुखस्तूर्णीमास्ते ब्रह्माहोमात्प्रागग्रेषु ॥ २२ ॥

अग्रेर्दक्षिणतो न होतुः । तूर्णीं वाग्यतः । आहोमात्पयोगसमाप्तेः ।
प्रागग्रेषु स्पष्टम् ॥ २२ ॥

कामं त्वपि यज्ञियं व्याहरेत् ॥ २३ ॥

यज्ञोपकार्यं तदितो ब्रह्मा ब्रूयात् । अत एव कर्मविदेव ब्रह्मा । कामं
त्विति लौकिकस्यापि कर्मोपकारिणो व्याहरणार्थम् ॥ २३ ॥

अयज्ञियां वा व्याहृत्य महाव्याहतीर्जपेत् ॥ २४ ॥

वाशब्दाद्यज्ञियामप्यन्यथासिद्धां जपेन्मनसा व्याहृत्य एव महाव्या-
हृतयः ॥ २४ ॥

इदं विष्णुरिति वा कचम् ॥ २५ ॥

हौत्रब्रह्मत्वे स्वयं कुर्वन्ब्रह्मासनमुपविश्य च्छत्रमुत्तरा-
सङ्गं कमण्डलुं वा तत्र कृत्वाऽथान्यत्कुर्यात् ॥ २६ ॥

आपत्कल्पोऽयम् । उतरासङ्गमुत्तरीयं वासः । अथान्यदिति । ब्रह्मो-
पवेशनात्पूर्वनिवृत्तं यत्कर्म तदनन्तरविहितं यत्कर्मावाशिष्टं तदित्यर्थः ।

अत एव न कर्मादौ ब्रह्मोपवेशनम् । क तर्हि । इदं भूमेरित्यस्या
मन्तरमेव वक्ष्यामः ॥ २६ ॥

अव्यावृत्तिं यज्ञाङ्गैरव्यवायं चेच्छेत् ॥ २७ ॥

होमाङ्गैः सहाग्नेः पराङ्मुखो न भवेत् । अन्तरा च न गच्छेदित्यर्थः ।
कुर्यादित्यध्याहारात् । सिद्ध इच्छेदिति यदिप्रमादादव्यावृत्तिं व्यवहार्यं
वा कुर्यात्तदा पुनः प्रतिमुखं स्यात्प्रत्यागच्छेदित्येवमर्थम् । पाकपक्वता-
धारणमिव सूत्रम् । एवमुत्तरपरिमाणा ॥ २७ ॥

इति श्रीरुद्रस्कन्दविरचितायां गृह्यसूक्तो प्रथमपटले
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

पूर्वं भागे वेश्मनो गोमयेनोपलिप्प
तस्य मध्यदेशे लक्षणं कुर्यात् ॥ १ ॥

गृहस्याभिमुखे गृहस्वैकदेशे भागे पूर्वोपलिप्तेऽपि स्वयं गोशकृतो-
पलिप्पोपलितस्य मध्यदेशे लक्षणं कुर्यात् । लक्षणस्य स्वरूपमन्यतोऽव-
गन्तव्यम् । पामुभिः स्पण्डिलं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

दक्षिणतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य ॥ २ ॥

स्पण्डिलस्य दक्षिणापरात् । कोणादारभ्य प्रागपदगं रेखां
लिखेत् ॥ २ ॥

तदारम्भादुदीचीं तदवसानात्प्राचीं तिस्रो मध्ये प्राचीः ॥ ३ ॥

पश्चिमरेखारम्भा उत्तरोत्तराः । कुतः । अपिच सर्वं प्रागपदगमुपग-
पदगं वा स्मरन्ति यतः । एवं सर्वप्रानादेशे ॥ ३ ॥

तदायुक्ष्य ॥ ४ ॥

उल्लिखितं स्थण्डिलमाद्भिरयुक्ष्य ॥ ४ ॥

अग्निमुपसमाधाय ॥ ५ ॥

स्थण्डिलस्य मध्येऽग्निसंमुखमग्निमुखं निधाय । उपेति । उपयोगो यत्र यत्र शास्त्रेण होमार्थोऽप्यग्निर्विधीयते तत्र तत्रोपलेपनाद्येवं निधानान्तं कुर्यादित्येवमर्थम् । यथा सर्पबलौ तथा सर्वत्रैतद्भोमेषु कुर्यादिति वचनादाहोमार्थं न स्यात् ॥ ५ ॥

इमं स्तोममिति परिसमूह्य तृचेन ॥ ६ ॥

निधीयमानस्याग्नेः प्रकीर्णांशकलान्समन्तत एकीभावं प्रापयित्वा प्रतृचं परिसमूहनं प्रागुपक्रममुद्गपवर्गं कुर्याद्विराकाद्भक्षत्वाह्वाम् । अस्य विनियोगमात्रपरत्वाद्गार्थैक्यकल्पनायां प्रमुत्वम् ॥ ६ ॥

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी कृत्वेदं भूमेरिति ॥ ७ ॥

अग्नेरनन्तरमेव पश्चात्पुणादिभिः सहितौ भूमिगतावाङ्मुखौ हस्तौ कृत्वेदं भूमेरिति जपेत् 'अन्येषां विन्दते धनम्' 'अन्येषां विन्दते वसु' इत्यन्ततः । अनयोस्तुल्यार्थत्वाद्विकृतेन मन्त्रान्तरत्वम् ॥ ७ ॥ तयोर्निधममाह—

वस्वन्तं रात्रौ ॥ ८ ॥

रात्रिकाले विहितं यद्रात्रौ क्रियते तत्र वस्वन्तमेवानन्तरं ब्रह्मोपवेशनम् । कुतः । अग्निनिधानात्पूर्वं तावन्नोपवेशनं दक्षिणतोऽग्नेरिति वचनात् । परतोऽप्युपसमाधाय परिसमूह्य न्यञ्चौ पाणी कृत्वेदं भूमेरिति जपेदित्युक्त्वा प्रत्ययेन समानकर्तृकस्योक्तत्वात् । अवान्तरप्रयोगैक्यत्वाद्यगते बोधादुपवेशनम् । इदानीं तु विरोधाभावाद्वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मत्वापेक्षत्यादुपवेशनम् । पूर्वोक्तानां सूत्रेभ्ये सत्यपि सुखबोधार्थं सूत्रावच्छेदः कृतः ॥ ८ ॥

पश्चादग्निनास्तीर्य दक्षिणतः

शार्चीं प्रकर्षेदुत्तरतश्च ॥ ९ ॥

अग्नेः पश्चात्प्रागग्रान्दर्माग्निरन्तराभा स्थण्डिलमुद्गपवर्गान्प्रकीर्य

दक्षिणतः प्रकीर्णानिग्रेषु गृहीत्वा प्राचीं प्रकर्षेत्तथोत्तरतश्च प्रकर्षेद्यथाग्रेः
पुरस्तादग्राणि संगतानि स्युः ॥ ९ ॥

अपठ्य वा ॥ १० ॥

पश्चात्स्तरणमात्रमेवेत्येव कल्पः ॥ १० ॥

पूर्वोपक्रमं प्रदक्षिणमग्निं स्तृणुयान्मूलान्य-

ग्रैश्छादयन्निवृतं पञ्चवृत्तं वा ॥ ११ ॥

अग्नेः पुरस्तात्पूर्वं ततो दक्षिणतस्तत उत्तरतस्ततः पश्चाच्च तत्तरतः
समापनीये प्रदक्षिणमिति वचनान्मूलान्यग्रैश्छादयन्निति वचनात् ।
उदगपर्वे हि मूलैरग्राणि छादितानि न स्युः । नन्वग्राण्युत्क्षिप्य किमिति
न स्तरणम् । छादयन्स्तृणुयादिति स्तर्यमाणावस्थापामेव स्तर्यमाणैश्छा-
दनोपवेशात् । किं तर्हि मूलान्यग्रैश्छादयन्नित्यनेनैव सिद्धत्वात्पूर्वोप-
क्रमं प्रदक्षिणमित्यनर्थकम् । न । अन्यदपि यत्प्रतिदिशं तत्पूर्वोपक्रमं
प्रदक्षिणमिति ज्ञापनार्थं यथा प्रतिदिशमुपलिम्पेदिति । अत्रापि
स्फुटीकरणार्थत्वादत्रैवोक्तम् । अत्र तु प्रथमं दक्षिणतस्तत उत्तरत
इत्यपि प्रदक्षिणाशब्दस्यार्थोऽवगन्तुं शक्यते । इदं स्तरणं त्रिः कृत्वा
पञ्च कृत्यो वा । पूर्वसूत्राभ्यां विहिते सकृत्सकृदेव वितृपक्षेऽप्यर्थं स्तर-
णमन्यद्वये द्वितीयमितरत्र तृतीयमित्युपदेशः ॥ ११ ॥

उपविश्य दर्भाग्रे प्रादेशमात्रे प्रच्छिनत्ति न

नखेन पवित्रेस्थो वैष्णव्यावितीति ॥ १२ ॥

उपविश्येति । इतः प्रभृति दर्भासनार्थं प्रच्छिनत्ति न पाणिनीयधि-
मन्तर्धायेति गृह्यान्तरे ॥ १२ ॥

अद्भिरुन्मृज्य विष्णोर्भनसा पूते स्थ इतीति ॥ १३ ॥

उत्, ऊर्ध्वमुदगग्रे । अद्भुताभ्यामनामिकाभ्यां च संगृह्य 'त्रिराज्य-
मुत्पुनातु वेधस्त्वा सवितोऽपुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिः' इति मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिः । प्रदेशान्तरे द्विस्तूष्णीमिति
यत्नान्तरादुत्पुनाति । प्राचीमूर्ध्वं क्षिपत्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति संश्लिष्टयोः
समुदायमाह ॥ १३ ॥

अभ्युक्ष्याग्रावन्नु प्रहरेत् ॥ १४ ॥

अद्भिरभ्युक्ष्य पवित्रे उदगग्रे अग्नौ प्रक्षिपेत् । अन्विषति । उत्पवने-
अनुगते उदगग्रे इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आज्यमधिश्रित्योत्तरतः कुर्यात् ॥ १५ ॥

अग्रेरुत्तरे भागे स्थात्वा सहाऽऽज्यमुपनिधाय कुर्यात् । किं कुर्यात् ।
क्षात्रान्तराद्गम्यते द्विरुल्मुकेनाभिज्वालय द्वे दर्भाये प्रक्षिप्य त्रिरुल्मु-
केन प्रदक्षिणं परिहृत्योत्तरतो बहिषि निदध्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निमदितेऽनुम-
न्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १६ ॥

सदक्षिणेन जादुना भूमिगतो ब्रह्माम्बोरन्तर उदकपूर्णमञ्जलिमद-
सिञ्चेत् ॥ १६ ॥

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात्तरस्व-
तेऽनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ १७ ॥

होमाङ्गानामप्युत्तरतो लेखावदञ्जलिसेको दृष्टानुगुण्यात् ॥ १७ ॥

दृष्टे कल्पना यतः—

देवसवितः प्रसुयेति प्रदक्षिणमग्निं
पर्युक्षेदग्निपरिहरन्हव्यम् ॥ १८ ॥

प्रसिञ्चेरिति प्रकृते पर्युक्षेदित्येतावदेव पर्युक्षणसंज्ञार्थम् । पर्युक्षण-
वर्जमित्यत्र होमाङ्गं सर्वमन्तर्भावयन्मागुपक्रममुदकाञ्जलिं पर्युक्षेत् ॥ १८ ॥

सकृन्निर्वा ॥ १९ ॥

सकृन्मन्त्रमुक्त्वा त्रिर्वा पर्युक्षेत् ॥ १९ ॥

समिध आधाय ॥ २० ॥

औदुम्बरीः सावित्रः पालाशीर्वा तदभावे याज्ञिकाः पञ्चदश समि-
धोऽग्रावाधाय । एकामुत्तरतो बहिषि निदध्यादित्यर्थाहारः क्षात्रा-
न्तरात् । अनन्तरमग्रे रचनमाधरेत् ॥ २० ॥

प्रपदं जपित्वोपताम्य कल्याणं ध्याय-
नैरूपाक्षमारभ्योच्छेत् ॥ २१ ॥

तपश्चेत्यारभ्य ब्रह्मणः पुत्राय नम इत्येवमन्तमन्त्रस्य प्रपदशब्दो
वाचकः । जपित्वेति । जपन्नित्यर्थः । विरूपाक्षोऽर्सात्यस्य प्रपदमध्यपाति-
त्वात्पौर्वापर्यानुपपत्तेः । कल्याणशब्दोऽपवर्गवाचकः । निरुच्छासो
मूत्वा प्रपदं जपन्मूर्मुदस्वरोऽभित्योकारे परमात्मज्ञानं मे भूपादिति
ध्यायन्नित्यर्थः । यथासामर्थ्यमौकारं भावयित्वा विरूपाक्षोऽसि वृन्ता-
जिरित्युच्छेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

नित्येष्विष काव्येष्वह

प्रतिकार्यं काव्येषु ॥ २२ ॥

काव्यग्रहणमुपलक्षणम् । प्रज्ञानसाध्यविशेषवर्ता कर्मणां तेषु विशे-
षमेव परासुहृदेवमेव मे भूपादिति ध्यायन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वत्रैतद्धोमेषु कुर्यात् ॥ २३ ॥

सर्वत्रेति वषाण्यर्थम् । एतदुपलेपनादिप्रपदान्तं सर्व पदजातं सर्वत्र
होमात्मके कर्माणि तत्तद्विशेषेभ्यः प्रागेव कुर्याद्यानि तु धृतेऽग्नौ तस्मिन्नेव
देशे क्रियन्ते तेष्वर्थलोपादन्त्युपसमाधानान्तस्य निवृत्तिः ॥ २३ ॥

इति श्रीरुद्रस्कन्दविरचितायां गृह्यसूक्ती प्रथमपदले
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी वेदमधीन्योपन्याहृत्य गुर-
वेऽनुज्ञातो दारान्कुर्वीत ॥ १ ॥

ब्रह्म वेदः । वेदाध्ययनार्थानि गोदानादीनि व्रतान्यग्नीन्धनादीनि च
स्मृतिकारैरुक्तानि लक्षणया ब्रह्मेत्युच्यन्ते तान्यनुतिष्ठनेकां शास्त्रमधी-
त्याध्ययनप्रयोगमर्थनिश्चयपर्यन्तं षडङ्गं परिसमाप्योप गुरुसमीपं निष्पाद्य
स्वयं गुर्वमिलपितव्रथमर्जयित्वा तद्गुरुं तदर्थं बोधयित्वा समीपमा-

इत्य गुरुव आचार्याय वृत्त्वा तेनैव गुरुणा त्वं ज्ञानं विवाहं च कुर्वित्यनु-
 ज्ञातः स दारान्मार्यां कुर्वीत । यथा गुरवेऽनुज्ञात आत्मानं प्रति मार्या
 भवति तथा कुमारीं संस्क्रुयादित्यर्थः । दारानिति बहुत्वपुंस्त्वे अधि-
 क्षिते आविष्टलिङ्गत्वात् । एवं वृत्त्यर्थेऽध्यापनेऽहृद्यार्थे तु गुरुदक्षिणा-
 मकरवाऽप्यनुज्ञामात्रादेव विवाहः । सहस्रं श्वेतं चाश्वं प्रदायानुज्ञातो
 वेति श्रुतेः । तदर्थं चोपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो वेति वाशब्दं केचिदध्या-
 हरन्ति । दक्षिणां वृत्त्वा नोदकपूर्वमिदानीं षट्त्रिंशदाश्विकं तदर्थकं
 पादादिकं वा ब्रह्मचारिव्रतम् । ब्रह्म तच्चरित्वा वेदं सकलमनधीत्यापि
 विवाहः । अथ वा व्रतमचरित्वाऽपि वेदं सकलमधीत्यापि विवाह इति ।
 अस्मिन्ध्याख्याने नार्थावबोधपर्यन्तमध्ययनं चेति केचिदाहुः । अपरा
 ध्याख्या वा शब्दाध्याहारेण ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेतिद्वादशवार्षिक-
 मध्ययनं केचिदाहुः । 'षट्त्रिंशदाश्विकं चर्यं गुरो ऋषिधिकं व्रतम् ।
 तदर्थकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमे[वे]ति । अस्मिन्ना(न्मा)नवे
 श्लोके वेदत्रयार्थत्वेन षट्त्रिंशदादेरुक्तत्वाद्देवानधीत्य वेदी वा वेदं
 वाऽपीति ज्ञानेनैवोक्तत्वाद्देवह्नासवशात्कालह्नासोऽप्युक्त एवेति षर्पादि-
 चरणमप्यनुज्ञातमेवेति तद्युक्तमयुक्तं चेति विचारणीयम् । ब्रह्मचारीत्य-
 स्थापरा ध्याख्या वेदव्रतानि चरित्वा गोदानं जातिकमादित्यव्रतं महा-
 नास्तिकमित्येतानि गोदानं जातिकमादित्यव्रतं महानास्तिकमौपनिषद-
 मिति वा ब्रह्म तच्चरित्वा विवाह इति । अस्पर्धस्य न्यायमूलत्वं केचि-
 दाहुः । ब्रह्मचारिव्रतानि पुरुषसंस्कारार्थानि नाध्ययनाङ्गानि पुरुषोद्दे-
 शेन विधानात् । अतस्तद्विधिपर्यवसानेनान्धनोऽयं व्रतज्ञानोपदेशः ।
 अप्ययनविधिरपि न विचारपर्यन्तः । रागत एव तत्सिद्धेः । अतस्तान्नि-
 बन्धनो वेदज्ञानोपदेश इति । तद्विषं मीमांसकेनैष्यते । वाक्यशेषात् ।
 सिद्धे कुर्वीतेति नान्दीमुक्तादेरुपसंग्रहणार्थम् ॥ १ ॥

आप्लवनं च ॥ २ ॥

उपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातः कुर्वीतेत्यस्यानु[प]कर्षणार्थश्चकारः ।
 आप्लवनं ज्ञानं समावर्तनम् । दाराप्लवन इति वक्तव्ये पृथग्ग्रहणं
 पृथक्प्रयोगार्थम् । अत एव कालोऽपि मिद्यते व्युत्क्रमस्तु दाराधिगन्तु-
 रेव प्लावनं न नैष्ठिकस्येत्येवमर्थम् । इतरथाऽध्ययनपरिसमाप्तिनिमित्त-
 माप्लवनमित्युपसंकेतः ॥ २ ॥

तयोरप्लवनं पूर्वम् ॥ ३ ॥

जायापत्योर्विवाहात्पूर्वमापुवनं कर्तव्यम् । तत्पुरुषस्य मन्त्रक्रमानु-
सारेण पुरस्ताद्वक्ष्यते ॥ ३ ॥

आपुवने पुरस्तादित्यारभ्याऽऽह—

मन्त्राभिवादात्तु पाणिग्रहणस्य पूर्वं व्याख्यानम् ॥ ४ ॥

वध्वाः पाणिर्गृह्यतेऽस्मिन्निति पाणिग्रहणं विवाहः । विवाहस्य
काले वध्वा आप्लवनं मन्त्रलिङ्गानुसारेण कर्तव्यमिति सूत्रार्थः ।
तुशब्दे विशेषणार्थः । यद्यप्याप्लवनं प्रसिद्धं तथाऽपि वध्वा उपस्था-
प्लवनमात्र आप्लवनशब्दः । मन्त्राभिवादादिति पूर्वमिति । यत्पूर्व-
माप्लवनं पूर्वमन्त्रद्योतितमुरासाधकं तदेवोत्तरमन्त्राभ्यामपि कर्तव्यमि-
त्येवमर्थम् । अत एव मध्वाज्यशब्दाभ्यामपि सुरेव लक्षणयोच्यते ।
सुरेति चात्र पिष्टसंयुक्तमुदकं लक्षणया पैष्टिकसुरासादृश्यादुच्यते मुख्य-
सुराया अस्पृश्यत्वादनाचाराच्च । धीति विवक्तवाचि विविक्तकर्तृकत्वम् ।
पाणिग्राहजातिकर्तृकमिदमाप्लवनमित्यर्थः । अमुमिति मन्त्रे च पत्युः
परोक्षवृत्तिर्देशादप्ययमर्थो विज्ञायते । अध्याहारात्सिद्ध आरपातमि-
यदपि घृद्धैरन्यद्वारव्यातं तदप्यत्र कर्तव्यमिति किं तन्नान्दीमुखम् ।
कौतुकबन्धनं संकल्प इत्येवमादि एवं प्रयोगः—विवाहदिवसात्पूर्वद्वे-
र्नान्दीमुखभास्त्रं कुर्यात् । युग्मान्वाहणान्दर्मेषूपवेश्य नान्दीमुखेभ्यः
पितृभ्यः स्वाहा नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यः स्वाहा नान्दीमुखेभ्यः
प्रपितामहेभ्यः स्वाहेति लौकिकाग्नौ भोजनार्थं पक्वेन हविष्येणाग्नेन
चरुतन्त्रेण परिचरणतन्त्रेण वा हुत्वा गन्धपुष्पधूपदीपवासोभिर्पथा-
लामं यथाविभवमर्चयित्वा भोजयित्वोच्छिष्टसमीप उदगग्रेषु दर्भेषु वधि-
बद्धराक्षसमिश्राम्पिण्डान्दद्याद्भोममन्त्रैरुदगपवर्गांस्त्याहास्थाने तुतिर-
स्त्विति विकार एतन्नान्दीमुखभास्त्रम् । अत्र श्लोकः—

पुंसि नामान्नचौलोपघ्नानपाणिग्रहेषु च ।

अन्वाधाने तथा सोमे दशस्वभ्युदयं स्मृतम् । इति ॥

केचिन्नान्दीमुखभास्त्रमागामिनः भास्त्रस्य प्रत्याम्नायमाहुः । स्वधा-
स्त्विति पिण्डदाने मन्त्रान्तमाहुः । ततः पत्युर्ज्ञातयो वध्वाः स्वामिन-
मागत्य वरणं कुर्युः । मारद्वाजगोत्रायोमामहेश्वरशर्मणे काश्यपगौत्रजां
मयानीनाम्नीं धर्मप्रजार्थं वृणीमह इतिवद्यथागोत्रं यथानाम वरणं कुर्युः ।
दास्यामीति प्रतियचनम् । तत आप्लवनम् । कामवेदत(?) इत्यादिभि-
र्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पिष्टसंयुक्तेनोदकेन पत्युर्ज्ञातयः शिथिलीकृतव-
स्त्राया वध्वा उपस्थमाप्लावयन्ति । प्रतिमन्त्रममुमित्यत्र पतिनाम व्रु-

विष्णुशर्माणमिति वत् । ततः पुण्याहवाचनम् । सर्वकर्मसु पुण्याह-
वाचनं कर्तव्यमित्याचार्या आहुः । नान्दीमुखपुण्याहवाचनेऽनित्ये
आचार्येण वचनात्करणे अभ्युदये विशेषः । ततो वध्वाः स्वामी वधू-
मङ्गमारोप्य भारद्वाजगोत्रायोमामहेश्वरशर्मणे काश्यपगोत्रजा भवानी-
नाम्नो नुभ्यमिमां प्रजासहस्रकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति यथागोत्रं
यथानामोक्त्वा पाणिग्राहस्य पाणावुदकं सिञ्चेत् । ततो बह्मोपवे-
शनान्तम् ॥ ४ ॥

तत आह—

ब्राह्मणः सोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्ने-

णाग्निं गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ ५ ॥

उत्तरयाससा सकणं प्रावृतशिरा उदकपूर्णकुम्भं शिरसा धारयन्नुदकप्र-
वेशापूर्वेणाग्निं गत्वा ब्राह्मणः पुरस्तादुदगग्रेषु दर्भेषुदङ्मुखस्तिष्ठेदामू-
र्ध्ववसेकाद्वाग्यतः ॥ ५ ॥

स्नातां सह तेनाऽऽच्छाद्य या अकृन्तन्नित्यानीयमा-

नायां प्राणिग्राहो जपेत्सोमोऽदददिति ॥ ६ ॥

पाणिग्राहो वधूदेशं गत्वा पूर्वमेव सह शिरसं स्नातां वधूं नववस्त्र-
द्वयेन या अकृन्तन्परिधत्तेत्याभ्यां स्वयमेवाऽऽच्छाद्य ततो मङ्गलपत्रं
वध्वाः पुनरग्निदेशं गत्वा प्रदात्रा तद्देशं वध्वां प्राप्य प्राणायौ तां वीक्ष्य
पतिः सोमोऽदददिति जपेत् । या अकृन्तन्नित्यधरवस्त्रदानम् । ततः
परिधत्तेत्युत्तरीयदानम् । धमे पतिर्यांन इति वधूर्जपेत् । प्रास्थाः पति-
यान इति पतिर्जपेत् । मन्त्रलिङ्गान् ॥ ६ ॥

पाणिग्राहस्य दक्षिणत उपवेशयेत् ॥ ७ ॥

संनिधानात्सिद्धे पाणिग्राहस्येति पत्युरेवाऽऽसन उपवेशनायै दर्भेषु-
पवेशयेद्वधूमान्नीताम् । ततः परिस्तरणादि प्रपदान्तं कृत्वाऽऽज्यसंस्का-
रानन्तरमाज्यं सुवमिध्मं शमीपलाशमिश्रं सलार्जं च शूर्पमग्रेरुत्तरतो
बाहिषि निदध्याददृष्टपुत्रश्चाग्नेः । पश्चाददृष्टपुत्रोदकुम्भयोः परिपेचने
बहिर्भावः ॥ ७ ॥

अहव्यत्वात्पवजपानन्तरमाह—

अन्वारब्धायां सुवेणोपघातं महाव्या-
हृतिभिराज्यं जुहुयात् ॥ ८ ॥

अनुः साहश्ये । उपवेशनवद्वक्षिणेन पाणिना दक्षिणं बाहुं संनिधा-
नात्स्पृष्टवत्यां कन्यार्यां बर्हिषि निहितेन सुवेणोपहत्य संस्कृतमाज्यं
भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहेति प्रतिमन्त्रमग्नौ जुहुयात्पतिः ।
सुबस्य स्वरूपमध्वरे प्रसिद्धम् । ननूपघातमित्यवाच्यमर्थसिद्धत्वात् ।
आज्यमिति वावाच्यमाज्यं जुहुयाद्धविषोऽनादेश इति वचनात् । जुहुया-
दिति वावाच्यं वाक्यशेषास्तिद्धेः । इदं तर्हि प्रयोजनं यज्ञोपघातमिति
वक्ष्यति तत्राऽऽज्यं प्रधानद्रव्यं यत्र वा मन्त्रमनुक्त्वा होमं विधास्यति
तत्र तत्र व्याहृतिभिर्जुहुयादित्याज्यमेव च द्रव्यं परिमापितत्वात् ॥ ८ ॥

समस्ताभिश्चतुर्थी ॥ ९ ॥

भूर्भुवः स्वः स्वाहेति मन्त्रः । अन्वारब्धायामिति वर्तते । अयं होमो
नोपघातादिसूचितेष्वस्ति । समस्ताभिश्चेति सिद्धे चतुर्थीति द्व्यक्षरनि-
र्देशात्त्रिष्वपि विवाहहोमेषु कथम् । चतुर्थी स्यादित्यधिकवचनात् ।
चतुर्थी स्यादिति षीप्तार्थो गम्यते नातिप्रसङ्गः । संनिधिविशेषाच्च
तद्दीप्तासिद्धिः ॥ ९ ॥

एवं चौलोपनयनगोदानेषु ॥ १० ॥

चतुर्थीमाघातिदेशः । ननु गोदानग्रहणमनर्थकं गोदाने चौलवत्कल्प
इत्यनेनेव सिद्धत्वात् । न । तत्र केशवृत्तिमात्रस्यातिदेशात् ॥ १० ॥

अग्निरेतु प्रथम इति पङ्क्तिष्व पाणिग्रहण इति ॥ ११ ॥

वशश्चोऽन्वारम्भानुकर्षणार्थः ॥ ११ ॥

नाऽऽज्यभागौ न स्विष्टकृदाज्याहुतिष्वनादेशे ॥ १२ ॥

उपघातादिविश्वसूचितास्वाज्याहुतीषु सतीष्वज्यभागौ स्विष्टकृच्च
न स्युः । नाऽऽज्यभागौ स्विष्टकृदिति वक्तव्ये पृथग्ग्रहणं यत्र न
स्विष्टकृत्तत्राऽऽज्यभागौ न स्त इत्येवमर्थम् । यथा वास्तुहोमे सौविष्टकृ-
तीमष्ट्येति पशावादेशात्तत्र प्रतिषेधामावार्थमनादेश इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

सर्वत्रोपरिष्टान्महाव्याहृतिभिः ॥ १३ ॥

सर्वत्रेति व्याप्यर्थम् । प्रतिकर्म विशेषविहितं कृत्वा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहेत्याज्यं जुहुयात् । प्रपदान्तवत्स्वेव प्रयुक्ताज्यलाभाज्ञानान्वारम्भः ॥ १३ ॥

प्राजापत्यया च ॥ १४ ॥

प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्यया । चशब्दः सर्वत्रोपरिष्ठादित्यस्यानुकर्षणार्थः ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥ १५ ॥

प्राजापत्ययेति वर्तते । यत्रान्तरितविपर्ययादौ प्रायश्चित्तापेक्षा तत्र प्राजापत्यया ध्रुवेणाऽऽज्यं जुहुयात्संधानार्थमिति सूत्रार्थः । अन्तरितेऽन्तरितं कृत्वा प्रायश्चित्तसंनिपत्योपकारकाङ्गान्तराय उपकार्यं निवृत्तप्रयोजने प्रायश्चित्तमेव नान्तरितस्य पुनः करणम् । पदार्थविपर्यये प्रायश्चित्तमेव न क्रमार्थं पुनरावृत्तिः । आज्यसंस्कारात्पूर्वं चेन्निमित्तं स्यात्संस्कृताज्येन प्रायश्चित्तं कुर्यात् । उत्तरकाले चेन्निमित्तं परिज्ञानानन्तरमेव । द्वाकपशोपात्तिश्चे जुहुयादित्यग्न्यनुगतादावप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्येवमर्थम् । इतरथा प्रकृतत्वात्प्रपदान्तवत्स्वकर्मस्वेव स्यात् । बहिस्तन्त्रे त्वाज्यतन्त्रेण परिचरणतन्त्रेण वा प्रायश्चित्तहोमः । तन्त्रमध्ये तु तत्तन्त्रमेवोपजीवति । मन्त्रलिङ्गादपि सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थता गम्यत एव । अयं मन्त्रार्थः—हे प्रजापते यान्येतानि निमित्तानि प्रजातानि प्राजापत्यानि तानि न त्वदेतानि त्वदन्यो न कश्चिदपि प्रतिसमाधानेन परितो बभूव न यदार्थं कर्तुं समर्थः । अतो यत्समाधानकामा वयं तुभ्यं जुहुमः । तदस्माकमस्तु । तत्समाधानाच्च रयीणां धनतुल्यानां पुरुषार्थानां स्वयं स्वामिनो भूयास्मेति । स्वद्वयत्यागलक्षणानां कर्मणां कालात्यये यत्कुसीदमिति होमः प्रायश्चित्तं मन्त्रलिङ्गात् । प्रपदान्तवत्कर्मलोप आज्यतन्त्रमितरत्र परिचरणतन्त्रम् । अयं मन्त्रार्थः—यत्कुसीदमृणतुल्यमवश्यं प्रदेयमप्रदत्तं मयेह जन्मनि येन प्रदत्तेन निधिना निधितुल्येन यमस्य सद्ने यथेष्टं चरामि तत्प्रदेयमिदमेवाऽऽज्यं तत्कार्यकरणं हेऽग्ने जीवन्नेवाहं ते तुभ्यं तत्प्रति तत्प्रदेयं प्रति तत्समाधानाय वदामीत्यर्थः । सर्वत्राङ्गश्रेयप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालं यदि स्मरेत्तत्र न पुनः करणं नापि प्रायश्चित्तम् । प्रधानसंवन्धायोगाद्विगुणमेव तदस्तु ।

प्रधानमेवे तु साङ्गस्य पुनरावृत्तिः । बहुप्रधानके तु भ्रष्टस्यैव प्रधानस्य
 साङ्गस्याऽऽवृत्तिर्नाभ्रष्टस्य । एवमकरणेऽपि शाठ्यापनिप्रोक्तं पापश्चि-
 त्तम् । प्राजापत्यया यत्कुसीदमित्येतेन च सद्य विकल्पते । पूर्ववत्त-
 न्ननियमः । अनुगतेऽग्रावग्न्यन्तरसंसर्गे रजस्वलाभिगमने दिवामैथुने
 कुमारस्य संस्काराकरणे मेखलाधारणे संध्यालोपे च शाठ्यापनिप्रोक्तं
 प्रापश्चित्तं स्यात् । अनुगतादौ दोषलघुत्वगुरुत्वापेक्षया चात्र नियमः ।
 पथाल्पकालविच्छेदे परिचरणतन्त्रं बहुकालविच्छेद आज्यतन्त्रमिति ।
 भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा पाहि
 नो विश्वेदेसे स्वाहा यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा सर्वं पाहि शत-
 क्रतो स्वाहा पाहि नोऽग्न एकहयं पुरुनेजां(?) निवर्तस्व सहरण्या निवर्त-
 स्वेति तिसृभिः पुनश्च व्याहृतिमिराज्यं जुहुयादिति शाठ्यापनिविधानम्
 पुनराधाननिमित्ते तु पुनराधानमेव कुर्यात् । अग्नेर्द्वादशाहं विच्छेदे
 द्वादशाहमेवौपासनहोमविच्छेदोऽग्नेः स्वेच्छया त्यागो जायामर्चः प्रवासः
 श्वकाकच्छण्डालरजस्वलादिस्पर्शः समिन्नाश इत्येतानि पुनराधाननिमि-
 त्तानि । तस्य विधिः—दिवा हविष्यमन्नमेकमुक्तं मुक्त्वा बह्वचारिमतोऽ-
 परेद्युरुपवासं कुर्वन्तपश्च नेजश्चेत्यादि ब्रह्मणः पुत्राय नम इत्येषमन्तं
 शतकृत्योष्टकृत्यश्चाऽऽरण्ये जपित्वा देवकृतस्येतीतिचाऽऽदौ तस्येत्यन्तः
 प्राक्तया जपेत् । ततः श्वीभूतेषु नमामीत्येताभ्यां जलमधगाह्य ब्राह्मण-
 स्यान्नूचानस्याग्निमतो गृहात्तदलाभे यथासंभवं श्रौतस्मार्तपरस्य गृहा-
 दग्निमाहृत्य प्रपदान्तं कृत्वा व्याहृतिभिर्हुत्वा भूः स्वाहेति त्रिजुहुयात् ।
 ततो भुवः स्वाहेति त्रिः । ततः स्वः स्वाहेति त्रिः । ततश्च प्रतिमन्त्रं
 द्वादशकृत्यः । ततश्च प्रतिमन्त्रं त्रिःकृत्यः । तत उत्थाय नमस्काराश्चलिं
 कृत्वाऽग्निं दूतमग्निर्मूर्धा निस्तिग्मेनाग्ने रक्षा ण्य इति चतुर्ऋचं जपेत् ।
 अथोपविद्याग्र आयाहि शीतवेऽग्निं वो यधं ते नमस्तेऽग्न ओजस उप-
 त्वाऽग्ने दिवे दिव इति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । सोमं राजानं सीदितकृतं
 च तत उपरिष्टाद्धोमादिः । नात्र बध्वा अन्वारम्भोऽग्निसंस्कारत्वात् ।
 सर्वेषां प्रपदान्तानामन्ते चामदेव्यगानं तदृजपश्च साधं प्रातर्होमान्ते
 यथासंर्घ्यं गोसूक्ताश्वसूक्तगानम् । अग्निधारणासंमवेऽयं ते योनिरिति
 समित्समारोपणं या तेऽग्न इत्यात्मसमारोपणमुभयत्र लौकिकाग्रावुपाव-
 रोह इत्यवरोहणम् । इदं सर्वं पुनराधानविधायुक्तम् । दिवा हविष्यमोजना-
 विदेयकृतजपान्तं स्मृत्युक्ताभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणाभ्यां विकल्प्यते तत्रैवं

विनिवेशः—अकामकृते निमित्ते संधानसंभवे सत्यनुपेक्षायां मिदमुपेक्षायां
 नु कृच्छ्रः । कामकृते चान्द्रायणम् । अत्रापरं मतम्—कृच्छ्रचान्द्रायणे
 त्रेताग्निविषय एव गृह्याग्निनाशे पुनराधानं विध्युक्तमेवेति गृह्याग्नेर्द्वादशा-
 हविच्छेदे पुनराधानमित्युक्तम् । पुनराधानविधेरत्रैव गृह्ये संगृह्योपदेशः ।
 गृह्याग्न्यनुगते मासादूर्ध्वं पुनराधानम् । ततः प्राग्द्वादशाहादूर्ध्वं शाक्याय-
 निषोक्तमाज्यतन्त्रेण पाहि त्रयोदश होमः । ततः प्राक्स एव परिवरणत-
 न्त्रेणेति । आज्यतन्त्राणां प्रकृतिर्विवाहः । परिवरणतन्त्राणामौपासन-
 होमः । चरुतन्त्राणां दर्शपूर्णमासौ । पशुतन्त्राणामष्टकापशुः । आज्यतन्त्रे
 षरणस्याऽऽवृत्तिस्तस्य प्रधानार्थत्वात् । अर्धलोपदाह्य(ह)यनस्यापि
 समानयाऽऽमुमिति मन्त्रलिङ्गात् । मर्तुसंबन्धार्थं मार्गव्यतिपरत्वाद्प्र-
 वृत्तिः । छेत्वाचतुर्थीहोमयोरपि न पुनः क्रिया होमत्रयात्मकस्य मार्ग-
 स्येकत्वात् । दृष्टपुत्रस्य चाऽऽक्रमणार्थत्वादप्रवृत्तिः । शूर्पलाजानां च
 लाजहोमार्थत्वाच्च निधानम् । आज्यतन्त्रेऽन्वारम्भस्तु संस्कारकर्मसु
 संस्कारकार्येण कर्तव्य एव संस्कारार्थत्वात् । नान्वेषु होमानां प्रवृत्तिर-
 परिष्टान्नोमान्यर्जयित्वा प्रधानत्वात् । भवतु वा व्याहृतिहोमानामङ्गत्वं
 तथाऽपि दर्शपूर्णमासयोरस्येतत्प्रकृतित्वात्सर्वेषु प्राप्तानामुपघाताविघ्न-
 चनम् । एवं चैलोपयनगोदानेऽपि च नियमार्थं मविध्यति । प्रयो-
 गमध्येनाऽऽज्यमागादित्यादेः सर्वत्रार्थस्य विधानस्येतत्प्रयोजनं कथं
 नास्मैतत्प्रागुक्तानामेवेति कर्तव्यतात्वेन नोपदेशान्तरे प्रवृत्तिः । न पुरस्ता-
 द्दृश्यमाणानां हुत्वोपात्तिष्ठत इत्येवमादीनामिति ॥ १५ ॥

प्रकृतमनुसरामः—

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १६ ॥

व्याहृतिभिर्हुत्योपश्लिष्टी जायायती सहोत्तिष्ठतः । वध्ना दक्षिणं
 पाणिं दक्षिणेन पाणिना गृह्णन्पतिकृत्तिष्ठेत्तस्यास्वातन्त्र्यात् । हुत्वेति
 समानकर्तृकत्रयोमेऽप्युपश्लेषार्थम् । अतोऽन्वारब्धायां होमः पूर्ववदेव
 नान्वारम्भः । पतिपाणेर्होमे व्यावृत्तत्वात् ॥ १६ ॥

अनुपृष्टं गत्वा दक्षिणतोऽवस्थाय

वध्वञ्जलिं गृहीयात् ॥ १७ ॥

अनुः सावृश्ये । उत्थानवत्—पाणिं गृह्णन्नेव तस्याः पृष्ठदेशेन दक्षि-
 णतो गत्वा दर्भेषु स्थित्वा कोशाञ्जलिं हस्ताभ्यामुपादर्शकस्ययं(?)
 कुर्यात् ॥ १७ ॥

पूर्वा माता शमीपलाशमिश्राज्जा-
ञ्शूर्पे कृत्वा पश्चात् ॥ १८ ॥

उद्धाहवचनादधुगृहं गत्वा विवाह इति वधूमातुः संनिधानात्सा पूर्व-
मेव लाजान्स्वयमुत्पाद्य शमीपलाशेन संस्पृष्टाञ्शमीपलाशमिश्रास्तान्व-
हिषि शूर्पे निधाय तिष्ठति तदानीं शूर्पेणाऽऽवायाग्रेः पुरस्तादधुमाता
तिष्ठेत् । एवं सूत्रयोजना—लाजान्कृत्वा शूर्पे निहिताञ्शमीपलाशमिश्रा-
नादाय पूर्वपूर्वदिकसंघन्धिनी वधूमाता तिष्ठेदिति ॥ १८ ॥

पश्चादग्नेर्हृत्पुत्रमाक्रमयेदधुं दक्षिणेन
प्रपदेनेममश्मानमिति ॥ १९ ॥

पश्चादग्नेर्हृत्पुत्रं सध्येन पाणिनाऽञ्जलिं गृह्णन्नेव दक्षिणेन पाणिनोरु
गृहीत्वोत्क्षिप्याञ्जलिमुलेन स्वयं मन्त्रमुक्त्वाऽऽक्रमयेत् । संनिधाना-
त्सिद्धे दक्षिणेनेति प्रागुदीचीमुत्क्रमयेदित्यत्रापि दक्षिणनियमार्थम् ॥ १९ ॥

सहृद्गृहीतमञ्जलिं लाजानां वध्व-
ञ्जलावावपेद्भ्राता ॥ २० ॥

वधूभ्राता । वध्वञ्जलाविति वध्वाः संनिधानात् । शमीपलाशमिश्रा-
णामञ्जलिम् ॥ २० ॥

सहृद्वा कश्चित् ॥ २१ ॥

भ्रातुरलामे वध्वा हितेपी कश्चित्पुरुष आवपेत् । सहृद्वेति सिद्धे
कश्चिदिति पुरुषनियमार्थम् ॥ २१ ॥

तं सामौ जुहुयादविच्छिद्याञ्जलिमियं नारीति ॥ २२ ॥

प्रकृतत्वात्सिद्धे तमिति तमेव लाजाञ्जलिं जुहुयादुपस्तरणामिषार-
णेन कुपादित्येवमर्थम् । अन्यथा हि होमद्वयेऽदर्शनाच्छङ्का स्यात् ।
सेति सा वधूजुहुयादेव न मन्त्रं ब्रूयात्पतिरेव मन्त्रं ब्रूयादित्येवमर्थम् ।
अग्राविति प्रभूतेऽग्रावित्येवमर्थम् । पाण्योरविच्छेदं कुर्वती वधूरहुत्प-
त्रेण जुहुयात् । हृत्पुत्राक्रमणाञ्जलिं गृहीत्वादेव पतिः ॥ २२ ॥

अर्यमणं पूषणमित्युत्तरयोः ॥ २३ ॥

उत्तरपोर्लाजहोमयोरिमौ मन्त्रौ ॥ २३ ॥

हुते तेनैव गत्वा प्रदक्षिणमग्निं परिणये-
त्कन्यला(का)पितृभ्य इति ॥ २४ ॥

इयं नारीति हुते येनैव प्रकारेण दक्षिणतो गतस्तेनैव प्रकारेण पाणिं
गृह्णन्नुपस्थमुत्तरतो गत्वा पाणिं गृह्णन्नेवाग्निं प्रदक्षिणीतुर्वन्वधूमनुगम-
येत् । आज्यपुष्टवदृष्टपुत्रशूर्पोदकुम्भानां प्रदक्षिणेऽन्तर्भावः । मातृब्रह्मो-
दकानां बहिर्भावः । पतिर्मन्त्रं वृणात् ॥ २४ ॥

अवस्थानप्रभृत्येवं त्रिः ॥ २५ ॥

मध्यमया ध्यावृत्तावर्यमणमिति लाजहोममन्त्र उत्तमया पूषणमिति ।
उत्तरतः समानम् ॥ २५ ॥

शूर्पेण शिष्टानमावोच्य प्रागुदीचीमु-
त्क्रमयेदेकमिष इति(?) ॥ २६ ॥

प्रकृतिश्चास्तिऽग्रावित्यग्नौ यत्कृत्य तत्सर्वं तत्रैव समापनीयम् ।
प्रागुदीचीमुत्क्रमयेदित्यस्य च गमनोपक्रमत्वात् प्रत्यावृत्त्य समाप्तिरिति
केचित् । तदयुक्तम् । अग्रावित्यनुक्तेऽप्यन्यत्रापि होमत्वाद्वाजपक्षेपप्रसङ्गा-
दपरेणाग्निमौदक इति वचनादग्न्यर्थमवश्यंभावितत्वाच्च प्रत्यागमनस्य
अध्याक्रमस्य द्योतितत्वात् । उत्क्रमणं ह्यप्युच्चाक्रमणवत्प्रतिमन्त्रं सप्त
पदानि सखी सप्तपदीति वधूमीक्षन्त्रजपेन्मन्त्रालिङ्गात् ॥ २६ ॥

ईक्षकावेक्षणरथारोहणदुर्गानुमन्त्रणान्यमितरूपाभिः ॥ २७ ॥

वधूव्रष्टुमागताः सुमङ्गलीः स्त्रियो वीक्षन्सुमङ्गलीरिति जपेत् । सुकिं-
शुकमिति वधूं रथमारोहयेत् । अध्वनि मयस्थाने मा विदुन्निति जपेत् ।
सुमङ्गलीरित्यस्यानागताभ्यां सह निर्वेशस्तत्साध्यार्थः । यथा महस्प-
ध्वनि रथारोहणबहुत्वे मयस्थानबहुत्वे च तयोरावृत्तिर्हृदयार्थत्वात्तथाऽ-
स्यापि रूपागमावावा विवाहसमाप्तेरावृत्तिरिति । ईक्षकावेक्षणान्तर-
माह—अपरेणाग्निमौदको गत्वा पाणिग्राहकं भूर्धन्यवसिञ्चेत् । ब्रह्मा-
ग्न्योऽन्तरेण गत्वा वधूं च समस्त्रवित्यवसिक्तो जपेत् । पतिर्दक्षिणं
पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीषाद्भामित इति पह्मिः । उत्तरोत्तरेणोत्तरोत्तरम-
भिधीढनम् । अथ प्रदक्षिणमग्निं प्रत्यागम्योपरिष्टाद्धोमादिवामदेव्यगा-
नान्तं कुर्याद्यथा दर्शपूर्णमासयोर्वक्ष्यते नात्रान्वारम्भः ॥ २७ ॥

इति रुद्रस्कन्दविरचितायां गृह्यवृत्तौ प्रथमपटलस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

प्रागुदीचीमुद्धहेत् ॥ १ ॥

होमानन्तरमेव प्रागुदीचीं दिशं बधूमग्निं च प्रादयेत् ॥ १ ॥

पतिर्बाह्मणकुलेऽग्निमुपसमाधाय पश्चादग्नेर्लोहितं चर्मऽऽ-
नहुहमुत्तरलोम प्राग्ग्रीवमास्तीर्य वाग्यतामुपवेशयेत् ॥ २ ॥

विवाहगृहे गृहान्तरे वा यदि क्षत्रियादिगृहे विवाहस्तदा त्वन्यस्मि-
न्नेव बाह्मणकुलेऽग्निमुपसंधानान्तं कृत्वा चर्मणि बधुमुपवेशयेत्पति-
रस्तमनकाले । नात्र बध्वा दर्मासनं तत्कार्यकरणत्वाच्चर्मणः ॥ २ ॥

प्रोक्ते नक्षत्रेऽन्वारब्धायां सुवेणोपघातं जुहुयात्पद्भि-
र्लेखाप्रभृतिभिः संपातानवनयन्मूर्धनि बध्वाः ॥ ३ ॥

अन्येनोदितानि नक्षत्राणीत्युक्त एवोपर्याच्छादिते देशे होमः ।
प्रशब्दः प्रथमोदयार्थः । परिसमूहनाडीनि कृत्वा व्याहृतिभिः समस्ता-
न्ताभिर्हुत्वा लेखादिभिः स्वाहाकारान्ते जुहुयात् । प्रकृतितः सिञ्चेऽन्वा-
रब्धायामित्यतः प्रकृतिसादृश्यार्थत्वादुपवेशनवत्पत्युरेवाऽऽलम्भप्रयोक्तृ-
त्वार्थम् । इतरथा पित्रादेः स्यात् । सुवेणेति सुवेण संपातावनयनार्थ-
म् । इतरथा हि दक्षिणेन पाणिना स्यात् । उपघातमिति प्रत्युपघातं
व्याहृतिहोमेष्वपि संपातावनयनार्थम् । उपघातमित्यामीक्ष्ये णमुल् ।
एतन्नयमपि न्यायसूचनपरमेव । तथा ह्याद्ये होमे न पितृत्वमन्वारब्ध-
प्रयोक्तृत्वे कारणं किं तर्हि तस्याः पित्रधीनता । बाल्ये पितृवशे तिष्ठे-
दिति वचनात्पित्रधीनत्वम् । सा त्विदानीं भर्त्रधीना पाणिग्राहस्य
यीवन इति वचनन्यायपरत्वात् । सूत्रस्य न्यायस्य च तुल्यत्वात् । चतु-
र्थीहोमेऽपि मर्तुरेव प्रयोक्तृत्वम् । उपनयनादिषु चाऽऽचार्यस्य च संपा-
तानपि सुवगतत्वेन साधनान्तरप्रयुक्तिक्षयात्तेनैवावनयनम् । अत एव
चतुर्थीहोमोऽपि तथैव । तथा दशानां होमानां संस्कारार्थत्वात् ॥
संस्कारस्य संपातावनयनद्वारत्वाद्दशस्वप्नवनयनम् । अत एव चतुर्थी-
होमेऽपि नवस्वाप्नवनद्वारत्वात्संस्कारस्य हुत्वा संपातावनयनम् । होम-
शिष्टसंपातप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य ध्रुवं दर्शयति ध्रुवा यौरिति ॥ ४ ॥

पत्युर्मन्त्रः ॥ ४ ॥

अभिवाय गुरुन्गोत्रेण विसृजेद्वाचम् ॥ ५ ॥

काश्यपगोत्रोऽहमभिवादयामीति तत्स्वगोत्रमुक्त्वाऽभिवाद्य वधूवाह-
नियमं त्यजेत् । नावश्यं वदेत् । अथोपरिष्ठाद्धोमादि वामदेव्यगानान्तं
कुर्यात् ॥ ५ ॥

तत आह—

गौर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

होमत्रयार्थमस्मिन्काले ब्रह्मणे देया । अत एव त्रिष्वपि होमेष्वेक
एव ब्रह्मा ॥ ६ ॥

अत्रार्घ्यम् ॥ ७ ॥

अस्मिन्काले विवाहकर्त्रे तज्ज्ञातिभ्यश्च वध्वाः प्रदाताऽर्घ्यं
दद्यात् । तस्य विधिर्मन्त्रक्रमानुसारेण मधुपर्कं प्रतिग्रहीष्यन्नित्यारभ्य
वक्ष्यते ॥ ७ ॥

आगतेष्वित्येके ॥ ८ ॥

यदा विवाहार्थं वध्वा गृहमागतास्तदेत्यर्थः ॥ ८ ॥

त्रिरात्रं क्षारलवणे दुग्धमिति वर्जयानौ

सह शय्यतां ब्रह्मचारिणौ ॥ ९ ॥

होमादूर्ध्वं नियमः । तद्दिनप्रभृति त्रिरात्रं दुग्धमुद्धृतसारपिण्या-
कादि सहैकस्यां शय्यायां रात्रीषु निवृत्तमैथुनौ परस्परमन्यतश्च ।
इतिशब्दोऽन्यस्यापि अतविरोधिनो वर्जनार्थः ॥ ९ ॥

हविष्यमन्नं परिजप्यान्नपाशेनेत्यसा-

विति वध्वा नाम ब्रूयात् ॥ १० ॥

त्रिरात्रं भोजनकालेष्वहृतमन्नं भोजनकालेष्वभिमुखं जपित्वा ॥ १० ॥

शुक्लोच्छिष्टं वध्वै दद्यात् ॥

स चाग्नीध्राहोमं समाप्य वधूं सुकिंशुकमिति रथमारोप्याग्निं च
गृहीत्वा भयस्थाने मा विदन्निति जपित्वा स्वगृहं प्रविश्येह गाव इति
जपित्वा शय्यामुपविश्य वधूमीक्षमाण इह धृतिरिति जपेन्मन्त्रलिङ्गात् ।
तत्र त्रिरात्रं सह शय्याताम् ॥ ११ ॥

तत आह—

ऊर्ध्वं त्रिरात्राच्चतसृभिराज्यं जुहुयादग्ने प्रायश्चित्ति-

रिति संमस्य पञ्चमीं संपातानवनयन्नदपात्रे ॥ १२ ॥

चतुर्थेऽहनि पूर्वाह्ने प्रयदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धायां महाव्याहृतिभिः
समस्तान्तामिर्हृत्वाऽग्ने प्रायश्चित्तिरित्येवमादिभिः स्वाहाकारान्तेर्हृत्वा
नव संपाता सहस्रध्वन्यर्थादुत्कर्षः । सहशयनस्य हविष्यमन्नमित्येतस्य
प्रकृतत्वात्तद्यज्ञार्थमाज्यमित्युक्तम् । उदकपूर्णपात्रं क्षानाय पर्याप्तं
स्यात् ॥ १२ ॥

तेनैनां सकेशनसामाप्तावयेत् ॥ १३ ॥

सहशिरसं एतिः स्वयमेव आपयेत्ततो वामदेव्यगानान्तं कृत्वा ब्रह्माणं
भोजयेत् ॥ १३ ॥

ततो ययार्थं स्यात् ॥ १४ ॥

न प्रतिहोमं साध्यमेवायसं ययार्थं किं त्वेकया साध्यमेवेवं होमप्रपा-
त्मकमनुष्ठानमित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

अनुकाले दक्षिणेन पाणिनोपस्थमालभेद्दि-

प्युर्योनिं कल्पयत्विति समाप्तायाम् ॥ १५ ॥

वापादिरग्निरित्यस्यापि पक्षस्याभ्युपगमं दर्शयितुमीपासनहोममनु-
क्तेर्बभूवुक्तम् । रजोदर्शनप्रभृतिषोडशरात्रमूनुकालः । यदि रात्र्यास्तृ-
तीये भागे रजः स्वात्तदोत्तरमेवाहर्विद्यात् । चतुर्थे भागे इति केचित् ।
समाप्तायामिति । सम्पगवस्थायां वक्ष्यामित्यर्थः । का साऽवस्था ।

तासामाद्याशतस्रस्तु निन्द्या एकादशीति च ।

अषोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रिषु ।

एवमादिस्मृतिः ॥ १५ ॥

संभवेद्गर्भं धेहीति ॥ १६ ॥

सम्पगालोष्य मुहूर्तादि मिथुनी भवेत् ॥ १६ ॥

इति ऋग्वेदस्कन्धविगृह्यवृत्तौ प्रथमपटलस्य

चतुर्थः सण्ठः ॥ ४ ॥

यस्मिन्नग्नौ पाणिं गृहीयात्स गृह्यः ॥ १ ॥

पाणिं गृहीयादिति विवाहकरणं लक्ष्यते । व्यवहारार्था हि संज्ञा । एवं चेद्विवाहादनु निष्पादितत्वाद्ब्रह्मस्य विवाहावस्थायां गृह्यत्वामावा-
द्ब्रह्मा न स्यान्न गोदक्षिणेति लिङ्गात् ॥ १ ॥

यस्मिन्वाऽन्यां समिधमादध्यात् ॥ २ ॥

यस्मिन्नेवाग्नौ बह्वचार्यन्त्यां समिधमादध्यात्स गृह्यः । अस्मिन्पक्षे
सप्तममृति सायंप्रातर्होमादीनि स्युः । गृह्य एव विवाहः ॥ २ ॥

निर्मन्थपो वा पुण्यः सोऽनर्धुकः ॥ ३ ॥

उक्तस्यैव प्रकारद्वयस्योत्पत्तिनियमो वाऽयं न गृह्यान्तरे । याज्ञवल्क्यः
शास्त्रान्तरोक्तस्यापि भोग्रिपागारादेः संग्रहणार्थः । पुण्यः परलोकहि-
तकरः । अनर्धुक इह जन्मन्युद्धिमावकरः ॥ ३ ॥

अम्बरीषाद्वाऽऽनयेत् ॥ ४ ॥

अणूपविक्रियार्थोदयेवां ॥ ४ ॥

बहुयाजिनो वाऽगाराच्छूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

बहुदेवपूजकस्य बहुवातुर्गृहादानयेदग्निं विवाहं कर्तुमन्यां समिधं
वाऽऽधातुम् ॥ ५ ॥

सायमाहुत्युपक्रमं परिचरणम् ॥ ६ ॥

चतुर्थीहोमानन्तरं यः सायंकालस्तमारम्भाऽऽ जीविसमाप्तेराधमपरि-
समाप्तेराधानकालाद्वा परिचरणमनुष्ठानं कुर्यात् । परीत्यधिकारेक्यं
सूचितम् । अतोऽनन्तरं ब्राह्मणभोजनम् । अन्यां समिधं वापादिर्धैत्य-
नपरां विंशद्वयार्थः सायमाहुत्युपक्रममथ ॥ ६ ॥

प्रागस्तमयोदयाभ्यां प्रादुष्टृत्य ॥ ७ ॥

अस्तमयोदयात्माक्समीपकाले प्रज्वालय ॥ ७ ॥

अस्तमिते होमः ॥ ८ ॥

अस्तमयानन्तरमेव होमः ॥ ८ ॥

उदिते चानुदिते वा ॥ ९ ॥

संध्यायामेव ॥ ९ ॥

हविष्यस्याकृतं चेत्प्रक्षाल्य जुहुयात्पाणिना ॥ १० ॥

हविष्यस्य मापवरककोद्भवादिव्यतिरिक्तस्य लवणाद्यसंयुक्तस्य येषु
केषुचिद्भोगेषु साधनतयाऽऽश्रितस्योदनस्य पठोर्निर्देशात्तदेकदेशस्य
साधनतपोपादानं न पक्वावस्थस्य कृत्स्नस्योपादानम् । अतः पाक-
धर्मा न स्युः । इतरथा शक्त्वा स्वादर्शपूर्णमासादौ दर्शनात् । अकू-
शपाकानुक्तजातीयानेष तण्डुलांश्चिः प्रक्षाल्याद्भृगुद्वयमात्रप्रमाणामाहु-
तिम् । होमसामान्यात्सुवस्य प्रासौ पाणोर्धिधानम् ॥ १० ॥

द्रधि चेत्पयो वा कंसेनेति चेदिति ॥ ११ ॥

सिद्धवद्यपदेशः शास्त्रान्तरविहितस्यापि द्रव्यस्य संग्रहणार्थः ।
अत आउपमपि द्रव्यम् । पृथगग्रहणमितरेतरसंयोगव्युदासार्थम् ॥ ११ ॥

चरुस्थाल्यां वा ॥ १२ ॥

कंसेन विकल्पः ॥ १२ ॥

अग्नये स्वाहेति मध्ये ॥ १३ ॥

अग्निमध्ये ॥ १३ ॥

तूर्णीं प्रागुदीचीमुत्तराम् ॥ १४ ॥

मन्त्रमनुचरन्नग्रावेव प्रागुदीच्यां दिशि द्वितीयां जुहुयात् । साध-
प्रातर्होमस्य साध्यत्वाद्यया कथञ्चित्प्रासौ तूर्णीधर्मस्य प्रजापता-
यसाधारण्यात्प्रजापतये स्वाहेति मनसा स्मरन्जुहुयात् । तस्मात्प्राजा-
पत्यां मनसा जुह्वतीति श्रुतेस्तूर्णीधर्मत्वं प्रजापतेः । याः प्रागुदीच्या-
हुतिर्दर्शपूर्णमासयोरग्नये स्थितकृतं इति तामत्र जुहुयादिति केचित् ।
तदपुक्तम् । वक्ष्यमाणस्य सिद्धवद्यपदेशायोगादसाधारणशब्दामावाद्य ।
पश्चाद्विधानादेवोत्तरस्थे सिद्ध उत्तरामिति यत्र यत्रैकाहुतिश्चोद्यते तत्र
तत्रैव एवोत्तरा स्यादित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

सूर्यायेति प्रातः पूर्वा ॥ १५ ॥

सूर्याय स्वाहित्यग्निमध्ये ॥ १५ ॥

नात्र परिसमूहनादीनि पर्युक्षणवर्जम् ॥ १६ ॥

बहुवचनमुपरिष्टाद्धोमानां समिधाधानादेश निवृत्त्यर्थम् । समन्ता-
त्परिषेचनं पुरस्तादुपरिष्टाच्च पर्युक्षणवर्जमुत्तराहुत्यनन्तरमुभयत्र समिध-
मादध्यादित्युपदेशः पूर्वाहुतेः पूर्वमिति केचित् ॥ १६ ॥

पत्नी जुहुयादित्येके ॥ १७ ॥

गृहाः पत्नी गृहोऽग्निरप्येव सिद्धे सायंप्रात-
र्भूतमित्युक्तं ओमित्युच्चैर्ब्रूयात् ॥ १८ ॥

भोजनार्थमोदने सिद्धे भोजनस्य कालस्य परतन्त्रत्वाच्च पूर्वाह्नि-
यमः । कालोपलक्षणत्वाच्चास्यपि भोजनार्थं पाके पाकं कृत्वा भव-
त्येव तस्मिन्काले होमः । सायंप्रातरिति रात्रावहनि चेत्यर्थः । प्रकृ-
तितः सिद्धे वचनं परिचरणतन्त्रेषु कालप्राप्तिर्नास्तीति द्योतनार्थम् ।
एवमकर्तारि भूतमित्युक्ते गृहपतिरोमिति ब्रूयात् ॥ १८ ॥

मा क्षा नमस्त इत्युपांशु ॥ १९ ॥

ब्रूयादित्यनुवर्तते ॥ १९ ॥

हविष्यस्यान्नस्य जुहुयात्प्राजा-
पत्यं सौविष्टकृतं च ॥ २० ॥

प्रजापतये स्वाहेति मनसाऽग्निमध्ये परिचरणतन्त्रेण । प्रकृतितः सिद्धे
हविष्यस्येति हविष्यमोजने भोज्यसंस्कारप्रयुक्तमन्नत्वा तेनापि होम
आशङ्क्येतेति तन्निवृत्त्यर्थम् । अन्नस्येति तण्डुलादिनिवृत्त्यर्थम् । प्राजा-
पत्यं सौविष्टकृतं च प्रजापतये स्वाहेति मनसाऽग्निमध्येऽग्नये विष्टकृते
स्वाहेति प्रागुदीच्यां जुहुयात् ॥ २० ॥

बलिं नयेद्बहिरन्तर्वा चतुर्निधाय ॥ २१ ॥

वक्ष्यमाणेषु देशेषु निक्षेप्यात् । गृह एव गर्भगृहाद्बहिरन्तर्गृहे
वा चतुरितिग्रहणाद्बलिचतुष्टयार्थमादावन्ते च सकृदेव परिषेचनम् ।
प्रत्येकमिति केचित् ॥ २१ ॥

मणिकदेशे ॥ २२ ॥

उदकधारणसमीपे ॥ २२ ॥

मध्ये ॥ २३ ॥

गर्भगृहस्य मध्ये ॥ २३ ॥

द्वारि ॥ २४ ॥

गर्भगृहस्यैव ॥ २४ ॥

शय्यामनु ॥ २५ ॥

शयनसमीपे ॥ २५ ॥

वर्चं वा ॥ २६ ॥

अवस्करसमीपे । पुरीषोऽवस्करः । वाशब्दो विनिवेशार्थः । कथम् ।
शय्यामनु नक्तं वर्चमनु दिवा देशोचित्पाद्वेतोचित्पाद्य ॥ २६ ॥

अथ स्तूपम् ॥ २७ ॥

अन्विति वर्तते । अथेति वक्ष्यमाणानां सर्वेषां बलीनामेष एव
देश इत्यर्थः । प्रथमस्थापितस्थूणः स स्तूपस्तत्समीपे तमनु समीप-
देशे ॥ २७ ॥

एकैकमुन्नयतः परिपिञ्चेत् ॥ २८ ॥

आदौ बलेरमावात्परिपेकशब्दानन्वयावमितः सेचनमात्रसिक्ते बलिं
निधाय प्रागुपक्रमं प्रवृक्षिणं परिपिञ्चेत् ॥ २८ ॥

शेषमद्भिः सार्धं दक्षिणां निनयेत् ॥ २९ ॥

बलिस्थात्यां शिष्टमद्भिमद्भिः सह स्तूपस्य दक्षिणतः प्राचीनाधीती
पिड्येण तीर्थेन निनयेत् ॥ २९ ॥

फलीकरणानामयमाचामस्वेति विश्राणिते ॥ ३० ॥

फलीकरणमुदकमोदनावस्रसनं च मिथीकृत्य विगतभ्रमेऽतिथायग्रं
प्राङ्मणाय दत्त्वेत्यस्यानन्तरमित्यर्थः । तस्य स्तूपस्य प्रागुदीच्या दिशि
रीद्वत्त्वात् ॥ ३० ॥

पृथिवी वायुः प्रजापतिर्विश्वे देवा आप ओषधि-

वनस्पति(त)य आकाशः कामो मन्युर्वा रक्षो-

गणः पितरो रुद्र इति बलिदैवतानि ॥ ३१ ॥

उक्तानां बलीनां यथासंख्यमेता देवताः कामो मन्युर्वेति पूर्ववाह्निनि-
वेशः ॥ ३१ ॥

तूर्णीं तु कुर्यात् ॥ ३२ ॥

तुशब्दोऽपघारणार्थः । बलिदैवतान्येष । तूर्णींहोम इति होमेऽपि
प्राजापत्यं मनसेय 'तस्मात्प्राजापत्यां मनसा जुहति' इति श्रुतः ।

कुर्यादिति मनोऽप्यपारमात्रार्थम् । वृथिव्यै वायवे प्रजापतये विश्वेभ्यो
देवेभ्य ओषधिवनस्पतिभ्य आकाशाय कामाय मन्यवे रक्षोगणेभ्यः
पितृभ्यो रुद्रायेति चतुर्थ्यन्तं मनसा स्मरन्वालिं निदध्यात् ॥ ३२ ॥

सर्वस्य त्वन्नस्थैतत्कुर्यात् ॥ ३३ ॥

सर्वस्येति शाकमांसादिपरिग्रहणार्थमितरथाद्वन्द्वस्यैव स्यात् । प्रकृता-
मौपासनहोमे दर्शनात् । अन्नस्येति । अद्वन्द्वस्य । तुशब्द एवकारार्थः ।
भोजनार्थस्यैव दर्शपूर्णमासादिचरोः कूसरः स्थालीपाक इत्यादयश्चे-
त्यर्थः । एतदिति सकलवैश्वदेवकर्मपरामर्शार्थः । इतरथा हि प्रकृतत्वा-
द्बुलीनामेव विशेषः स्यात् । कुर्यादित्यनग्नोरपि लौकिकेऽग्नौ कर-
णार्थम् ॥ ३३ ॥

असक्तदेकस्मिन्काले सिद्धे सक्तदेव कुर्यात् ॥ ३४ ॥

रात्रावहनि यदि पाकावृत्तिः स्यादेकदेव कुर्यात् ॥ ३४ ॥

बहुधा चैयद्गृहपतेः ॥ ३५ ॥

युगपत्क्रमेण वा यदि बहवः पाकाः स्युस्तदा यद्गृहपतेर्भोजनार्थं
तस्यैव कुर्यात् । यदा गृहपतेरपि बहवः पाकास्तदाऽप्येकस्यैव ॥ ३५ ॥

सर्वस्य त्वन्नस्याग्नौ कृत्वाऽग्रं ब्राह्मणाय

दद्यात्स्व(त्वा स्व)यं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

सर्वस्येत्यहविष्यस्यापि परिग्रहणार्थम् । अन्नस्येति पक्वोपलक्षणार्थ-
मपक्वान्ननिवृत्तये । अग्नाविति लौकिकाग्न्यर्थम् । तुशब्दो विशेष-
णार्थः । न पूर्ववदेकस्यैव किंतु सर्वेषामेव पक्वाभानां किञ्चित्किञ्चिद्ब्र-
ह्मीत्वेकीकृत्य तूष्णीं लौकिकाग्नौ द्वे आहुती निदध्यादित्यर्थः ।
भोज्यसंस्कारार्थमेतत् । अग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा स्वयं कुर्यात् । अग्रं
प्रथमं ब्राह्मणाय ततो वर्णान्तरेभ्यो यथाक्रमेण । उपलक्ष[ण]वात्पति-
वर्णमपि श्रेयसे पूर्वं दद्यात् । अयं चार्थः—सर्वान्वैश्वदेवमाग्निः
कुर्वीतेत्येवमादीनि वाक्यान्वालोच्य न्याय उक्तः । अवश्यं कार्यमेतद्दानं
एकस्य यथासंभवं मृत्या नात्र विरोधेन । चतुर्थ्यैव सिद्धे दत्त्वेति
यथासंभवमात्रे निवृत्ते स्वभोजनाभ्यनुष्ठानार्थं नावश्यं तेषां भोजनप-
रिसमाप्तिः प्रतीक्षणीयेति । दत्त्वेति समानकर्तृकत्वं स्वभोजने नित्यसं-
बन्धार्थमसति स्वभोजने नावश्यं कार्यमेतद्दानमिति । असत्यपि स्वभो-

जने सर्वकालसाधारण्येन येभ्योऽवश्यं दानमुक्तं सांतानिकं यक्ष्यमाण-
मित्यादिना तेभ्यो दद्यादेव । स्वयंग्रहणमात्मन एव नान्तर्यानियमेन
संभृत्यस्येति भृत्यानां त्वागतैः सहापि भोजनम् । तथा भार्याया अपि
गर्भिण्या रोगिण्याश्च । स्वस्थायास्तु स्वभोजनानन्तरमेव । भुञ्जीतेति
याक्यशेषात्सिद्धे कुर्यादिति वचनं सत्कारमपि तेषां कुर्यादित्येवमर्थम् ।
स्मृत्याचारसिद्धस्य सूचनमात्रमेतत्सूत्रम् ॥ २६ ॥

ब्रीहिप्रभृत्यायवेभ्यो यवेभ्यो वाऽऽ ब्रीहि-
भ्यः स्वयं हरेत्स्वयं हरेत् ॥ ३७ ॥

सायंप्रातर्होमवर्जं स्वयं होत्रमिति कर्तुरनियमे प्राप्ते ब्रीहिसंपत्ति-
प्रभृति पथसंपत्तिप्रभृति वा पदसु भासेषु स्वयंकर्तृत्वं नियम्यते । हरेदिति
सहोमस्य बलेरुपलक्षणार्थम् । द्विरुक्तिः पटलसमाप्तिद्योतिका ॥ ३७ ॥

इति श्रीरुद्रस्कन्दविरचितायां गृह्यसूक्तौ प्रथमपटलस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पटलश्च समाप्तः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

पौर्णमासोपक्रमौ दर्शपूर्णमासौ ॥ १ ॥

नित्यप्रकरणविधानादधिकारानुक्तेश्च सायंप्रातर्होमवन्नित्यावेतौ ।
तद्वदेवाधिकारेक्यं च यावज्जीवं यावदाभमं यावदाधानम् । अतोऽ-
नन्तरं ब्राह्मणभोजनम् । सूर्याचन्द्रमसौ यस्मिन्क्षणे संभवतः स दर्शो
यस्मिन्क्षणे चन्द्रमाः पूर्यते स पूर्णमासस्तत्कालसंबन्धौ प्रयोगौ दर्श-
पूर्णमासाविति लक्ष्येते । न चैकस्मिन्क्षणे किं त्वपराह्ण उपक्रम्यानन्तरे
पूर्वाह्णे समाप्तिर्युक्तेति । तस्मान्मध्यंदिनादूर्ध्वमागामिमध्यादिनाश्च पूर्व-
मसौ क्षणोऽस्ति असौ कालो लक्ष्यते । अत एव तत्कालवर्तिनौ प्रयोगौ
कुर्यादित्यर्थः । वक्ष्यमाणसूत्रद्वयेनैव सिद्धे पौर्णमासोपक्रममाविति मध्ये
मरणशङ्कायामपि दर्शनियमार्थमुपक्रमस्योपसंहारापेक्षत्वात् । एवं साय-
माहुत्युपक्रममित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । समाप्तिप्रकार उक्तो निदाने तदप्य-
परपक्ष इत्यारम्य मृतेऽप्येवमेव समाप्य संरक्तौ संभ्रूयान् ॥ १ ॥

दार्शं चेतूर्ध्वमुपपद्येत पौर्णमासेनेष्ट्वाऽथ तत्कुर्यात् ॥ २ ॥

चतुर्थीहोमानन्तरं यदि दर्शः पूर्वभागतश्चेत्तदा दर्शकालात्पूर्वमेव पौर्णमासं कृत्वा स्वकाले कुर्यात् ॥ २ ॥

अकुर्वन्पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येके ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अपराह्णे स्नात्वौषवसधिकं दंपती भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥

स्नानमपि मध्वादिनादूर्ध्वमेव कर्माङ्गम् । तद्यजनीयापूर्वमहर्षव-
सथस्तदहर्षोऽयं यच्छास्त्रान्तरे दृष्टमशनीयं तदौषवसधिकम् । तदुक्तं
मापमांसमाज्येनाश्नीयादिति ॥ ४ ॥

मानदन्तव्य उवाच श्रेयसीं प्रजां विन्दते ॥ ६ ॥

मानदन्तव्य अपिर्विन्दते लभते ॥ ५ ॥

काम्यो भवत्यक्षोधुको य औषवसधिकं भुङ्क्ते ॥ ६ ॥

काम्यः नियदर्शनः । अक्षोधुकः क्षुत्पिपासारहितः ॥ ६ ॥

तस्माद्यत्कामयेत तद्भुञ्जीव ॥ ७ ॥

यदिच्छेत्प्रजादीनां तदौषवसधिकं भुञ्जीत नित्यादेवाऽऽनुपङ्गिक-
फलं स्तुतिमात्रं वा । राज्ञी न भोजनमपराह्णग्रहणस्य सर्वाहर्नियमार्थ-
त्वात् । यतो रागप्राप्तस्पर्धं नियमोऽत उपवासेऽपि न वैगुण्यम् ॥ ७ ॥

नाव्रत्यमाचरेत् ॥ ८ ॥

घतविरोधि मधुमांसमक्षणादि न कुर्यादा प्रयोगसमाप्तेः ॥ ८ ॥

प्रातराहुती हुत्वा ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति शेषः । अनयोः पूर्वद्युरपक्रान्तत्वात् ।
प्रातराहुतेश्च सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानमित्यस्तमयात्कालाभ्यनुज्ञाना-
त्प्रातराहुतिः पश्चात्स्यादिति तन्निवृत्तये पूर्ववन्नियम्यते ॥ ९ ॥

हविर्निर्वपेदमुष्मै त्वा जुष्टमिति देवताश्रयं

सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमिति ॥ १० ॥

यद्भविः शास्त्रान्तरे प्रतिज्ञातं ग्रीहितण्डुला यवतण्डुला वा तत्
पाणिना गृहीत्वा मुष्टिपूर्णमग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापवद्यथा-
देवतं चरुस्थाल्यां सकृदावद्दोहिरमन्त्रकम् । ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा
निर्वापः । अस्यापि ब्रह्मापेक्षत्वात् ॥ १० ॥

त्रिदेवेभ्यः प्रक्षालयेत् ॥ ११ ॥

उदकेन प्रक्षालनम् । प्रकृतत्वात्सिद्धे देवेभ्य इत्यन्यत्रापि यद्देवेभ्यः प्रक्षालनं तद्विरेवेत्येवमर्थं यथोपासनहोमे ॥ ११ ॥

अथ प्रक्षालनप्रसङ्गादुच्यते—

दिर्मनुष्येभ्यः ॥ १२ ॥

मोजनार्थं पाके द्विः प्रक्षालनम् । असत्यपि पाके यत्र प्रक्षालनं विहितं तत्रापि द्विरेव ॥ १२ ॥

सकृत्पितृभ्यः ॥ १३ ॥

भ्रातृार्थेऽन्यद्व्यादी वाऽसत्यपि पाके पूर्ववत् ॥ १३ ॥

अथ प्रकृतमाह—

मेक्षणेन प्रदक्षिणमुदायुवं श्रपयेत् ॥ १४ ॥

मेक्षणं हवीं । यथा पान्नि(घ्नी)चैषमुदकस्य वा बहिर्गमनं न भवेत्तथोदायुवं श्रपयेत् । यदि बहिर्गच्छेद्ययोगेजस इत्यप आसिञ्चेत् । तद्यज्ञ उत्थणं क्रियते तदप उपनिनयेद्ययोगेजस इति श्रुतेः । अस्मिन्काले परिस्तरणमाज्यसंस्कारं च[रन्] संस्कारापेक्षत्वाच्छ्रुतमभिघारस्य ॥ १४ ॥

तत आह—

शृतमभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिचारयेत् ॥ १५ ॥

सुधेणाऽऽज्येनाभिघारणम् ॥ १५ ॥

सर्वाण्येवं हवींषीति ॥ १६ ॥

सर्वाणीति व्याप्त्यर्थमेवं निर्वापादि हवींषीति मोजनार्थं भ्रातृार्थं कृत्स्नस्थालीपाक इत्यादौ च निवृत्त्यर्थम् । निहितेषु पाकावस्थायामहविष्टं देवतोद्देशाभावात् । औपासनवैश्वदेवहोमयोरप्येकदेशस्यैव देवतोद्देशेनोपादानं तस्येति पक्षीनिर्देशात् । अतस्तयोरपि पाकावस्थार्या न हविष्टम् ॥ १६ ॥

बर्हिषि साय(या) ॥ १७ ॥

सायानीत्यर्थः । छान्दसः शैलुक् । बहुवचनात्सर्वाण्येव होमाङ्गानि सायानि, आज्यं चरुमुषी जुहुरिष्ममिति । बर्हिषीति सिद्धयग्निर्होमस्त-रणायस्थापामेव तथा स्तरणं यथा तत्राऽऽसादनं संभवेत् । इतरेतरयो-

गात्र हविःसदनावस्थायामेवोत्तरतः सर्वेषां सादनम् । बहुवचनाच्च
लुक्कृतोऽस्य बहुविषयत्वं गमयितुम् । अतो विवाहादिष्वपि होमाङ्गना-
नामेव सादनम् । औपासनादिषु दर्माभावादुत्तरतोभूमावेश सादनं
प्राकृपर्युक्षणात् । एवं प्रयोगक्रमः—प्रातराहुतिं हुत्वा ब्रह्मोपवेशनान्तं
कृत्वा चरुं श्रपयित्वा परिस्तीर्य दर्मेष्टुपाविश्याऽऽज्यं संस्कृत्याभिघा-
र्योत्तरतः सर्वाणि सादयित्वा परिपेचनादिश्रपदान्तं कुर्यात् ॥ १७ ॥

तत आह—

महाव्याहृतिभिर्हुत्वाऽऽज्यभागौ जुहुयाच्चतुर्गृहीत-
माज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तं भृगूणां जामदग्न्यानामग्नये
स्वाहेत्युत्तरतः सोमायेति दक्षिणतः ॥ १८ ॥

आज्यभागाविति संज्ञा व्यवहारार्था । सुवेणाऽऽद्या जुह्वामा-
सिच्य जुह्वैव चतुर्गृहीतं जुहुवात् । सुवेण सुध्याज्यं गृह्णीयादिति परि-
भाषादर्शनात्, गृह्यान्तरदर्शनात्, सुवजुह्वोः प्राप्तिः । सुवस्य तु विवा-
हप्रकृतित्वादपि प्राप्तिरस्त्येव । गृहीत्वेति प्रत्येकं चतुर्ग्रहणार्थं पीनःपुन्ये
[५] कृत्वास्मरणात् ॥ १८ ॥

विपरीतमितरे ॥ १९ ॥

सोमाय स्वाहेति दक्षिणतो हुत्वाऽग्नये स्वाहेत्युत्तरत इत्यन्य
आचार्या आहुः ॥ १९ ॥

आज्यमुपस्तीर्य हविर्धवयेन्मेक्षणेन मध्यात्पुरस्तादिति ॥ २० ॥

सुवेण जुह्वामुपस्तीर्य हविषोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रमवखण्ड्य हस्तेन जुह्वां
निदध्यात् । इतिशब्दः पक्षसमाप्त्यर्थः ॥ २० ॥

पश्चाच्च पञ्चावत्ती ॥ २१ ॥

भृगुजामदग्नयः ॥ २१ ॥

अभिघार्य प्रत्यनक्त्यवदानस्थानानि ॥ २२ ॥

सुवेण जुह्वस्यं हविरभिघार्याऽऽज्येनावदानस्थानानि यथाक्रममन-
क्त्याज्येन ॥ २२ ॥

न स्विष्टकृतः ॥ २३ ॥

स्विष्टकृतोऽवदायावदानस्थानं न प्रत्य[म]क्ति । प्रत्यञ्जनप्रतिषे-
धादेवेदं सर्वं स्विष्टकृत्यपि तुल्यमिति गम्यते ॥ २३ ॥

अमुष्मै स्वाहेति जुहुयाद्यदेवत्यं स्यात् ॥ २४ ॥

अग्नये स्वाहेतिवद्यथावदेवतमग्निमध्ये जुह्वां जुहुयात् । एतत्प्रधानम् ।
अत एव स्थितिर्गन्तं सर्वं चरुतन्त्रेषु प्रवर्तते ॥ २४ ॥

स्विष्टकृतः सकृदुपस्तीर्य द्विर्भृगूणां सकृद्धविपो
द्विरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रागुदीच्यां
जुहुयात् ॥ २५ ॥

शोमनमिष्टं द्रव्यप्रतिपत्तिद्वारेण करोतीति स्विष्टकृद्यागः । अतोऽ-
प्रधानमिदम् । सकृदुपस्तीर्येत्यनूद्यते । भृगूणां जामवग्न्यानां द्विरुपस्त-
रणविशेषं विधातुं मध्यात्पुरस्तात्पश्चात्पुरस्तात्पश्चादित्येतेषां प्रत्या-
ज्ञायः ॥ २५ ॥

सकृद्धविप इति ॥ २६ ॥

उत्तरार्धादवदानम् । उत्तरार्धात्स्विष्टकृत इति श्रुतेः । गृह्यान्तरवि-
धानाच्च । द्विरभिघार्थेति सकृत्त्वप्रत्याज्ञायः । प्रागुदीच्यामिति मध्य-
प्रत्याज्ञायः ॥ २६ ॥

अथोपरिष्ठाद्धोमादि ॥ २७ ॥

आग्नेन ध्याहृतिभिश्चतसृभिः प्राजापत्यया वा ॥ २७ ॥

तत आह—

समिधमाधाय ॥ २८ ॥

परिपिञ्चेदित्यध्याहारः । समिधमाधायास्तु पर्युक्ष्येति गौतमीयानु-
वादात् । पूर्वं निहिता समिधमग्नावाधायादितेऽन्वमंस्थाः सरस्वतेऽ-
न्वमंस्था देवसवितः प्रासायीरिति पूर्ववत्पिपिञ्चेत् । गृह्यान्तरान्मन्त्र-
प्राप्तिः ॥ २८ ॥

दर्शनाज्ये हविषि वा त्रिरवदायाग्रमध्यमूलान्यक्तं
रिहाणाव्यं नु वय इत्यभ्युक्ष्यान्नावनुप्रहरेत् । यः

पशूनामपिपती रुद्रस्तन्तुचरो वृषा पशून्स्मार्कं

मां हिंसीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहेति ॥ २९ ॥

प्रतिपत्तिकर्मेदं दर्शनिति द्वितीयानिर्देशात् । अत एव स्तुतान्सर्वदर्मा-
ज्जिह्वा आज्ये हविषि वा सकृन्मन्त्रमुक्त्वाऽऽष्टाणि मध्यानि मूलानि
क्रमेण संसृज्य पुनश्चैवं द्विः संसृज्याद्भिरभ्युक्ष्याग्रपूर्वं प्रक्षिपेत् ॥ २९ ॥

तयज्ञयास्तु ॥ ३० ॥

तत्पूर्वसूत्रोक्तं कर्म । यज्ञवास्तुसंज्ञा व्यवहारार्था ॥ ३० ॥

सर्वत्र कुर्यात् ॥ ३१ ॥

समिधाधानादि समिद्धमंत्रास्तु कर्मसु सर्वत्र कुर्यात् । अध्याहारा-
स्तिष्ठे कुर्यादिति वामदेव्यगानार्थम् ॥ ३१ ॥

हविरुच्छिष्टमुदगुद्वास्य ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ३२ ॥

हविर्ग्रहणमाज्यव्युदासार्थम् । उच्छिष्ट इति स्वयं किञ्चित्प्राश्नाव-
शिष्टस्य दानार्थम् । पूर्वमेवोदग्देशस्थिते सिद्ध उदग्ग्रहणमुदग्देशास्था-
स्या सहोद्वासनार्थम् । अन्यथा हि स्थाल्यामोदनस्योद्वासनमाशङ्क्येत ।
चतुर्थैव सिद्धे दद्यादिति स्वयं ब्रह्मत्वेऽप्यन्यस्मै दानार्थम् ॥ ३२ ॥

पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ ३३ ॥

ओदनेन तण्डुलैर्वा तदलामे फलैर्वा पूर्णपात्रं ब्रह्मणे दक्षिणार्थं
दद्यात्तूष्णीमोमिति वा प्रतिगृह्णीयात् ॥ ३३ ॥

यथोत्साहं वा ॥ ३४ ॥

यथा ब्रह्मोत्साही भवति तथा दद्यात् । तदभिलषितं दद्यादित्यर्थः ।
आज्यतन्त्रेऽपि यथोत्साहमेव दक्षिणा ॥ ३४ ॥

इति श्रीरुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयपटलस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

प्रकृतस्य प्रधानदेवता आह—

आग्नेयः स्थालीपाकोऽनाहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥

अनाहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेय एव स्थालीपाकः । अग्नये त्वा जुष्टं
निर्धामामीति निर्वापः । अग्नये स्वाहेति होमः ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामाहिताग्नेः ॥ २ ॥

अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः । अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति होमः ॥ २ ॥

ऐन्द्रो माहेन्द्रो वैन्द्राग्रो वाऽमावास्यायाम् ॥ ३ ॥

आहिताग्नेरेवेष्टिवद्विनिवेशः । इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि । महेन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि । इन्द्राग्न्यां त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः । इन्द्राय स्वाहा महेन्द्राय स्वाहेन्द्राग्न्यां स्वाहेति होमः ॥ ३ ॥

यथा वाऽनाहिताग्नेः ॥ ४ ॥

दर्शं च पूर्णमासे चानाहिताग्नेर्वथा वा तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वमहः प्रातराहुतेः स्थानम् ॥ ५ ॥

सर्वमिति पूर्वाह्णासंमवेऽपराह्णेऽपि होमार्थम् ॥ ५ ॥

रानिः सायमाहुतेः ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य ॥ ७ ॥

सर्वं इत्युपक्रान्तस्य पूर्वाह्णातिक्रमेऽपराह्णे समाप्त्यर्थम् । तदतिक्रमेऽपि रात्रावनुपक्रान्तस्य तु स्वकालेऽपराह्णे स्रात्वेत्याद्यहरन्तेऽपि भवत्येव ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षो दार्शस्य ॥ ८ ॥

सर्वं इति घर्तते । आपत्काल एते । अन्यथाऽस्तमिते होम इत्यादेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । उत्तरहोमोपक्रमकालात्प्रागेवेते कालाः । आपत्कालत्वाच्च यथासंभवं न कालोत्कर्षः कार्यः ॥ ८ ॥

अभोजनेन संतनुयादित्येके ॥ ९ ॥

स्वकालात्ययेऽभोजनेन तत्कार्यसिद्धिरित्यन्ये । आ स्वकालात्ययादभोजनेन तत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । वाक्पशोपात्तिश्चे संतनुयादिति विच्छेदस्य विवक्षितत्वं दर्शयति । अतः कालात्ययेऽपि प्रापश्चित्तं कृत्वैवोत्तरस्य करणम् । अधिकारिक्ये च सति संध्योपासनादिलोपेऽप्यभोजनेनापि संतानं भवत्येव ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

घातकक्षतलोपे च प्रायश्चित्तममोजनम् ॥

इति मनुवचनाच्च ॥ ९ ॥

अवियमाने हव्ये यज्ञियानां फलानि जुहुयात् ॥ १० ॥

ओपासनहोमेऽग्निपकान्वनग्निषक्वानि च वैश्वदेवे पकान्वेष दर्श-
पूर्णमासयोर्निर्वापादि कृत्वा ॥ १० ॥

पलाशानि वा ॥ ११ ॥

फलामाघे यज्ञियानां पर्णानि वा जुहुयात् । पूर्ववत्पाकनिषमः ॥ ११ ॥

अपो वा ॥ १२ ॥

सर्वज्रापां प्रक्षालनं भषणं च मास्त्यर्धलोपात् ॥ १२ ॥

हुतं हि ॥ १३ ॥

हिशब्दो हेतोः । यस्मादापाकालेऽलामनिमित्ते द्रव्येण च हुतो हुतमेव
भवत्यतो न तत्र वेगुण्यनिमित्तं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

संतनुषादित्युक्तिं कथमहुतस्य संतानमित्यत आह—

प्रायश्चित्तमहुतस्य ॥ १४ ॥

अतिपक्षकालस्य प्रायश्चित्तं संतानं भवतीत्यर्थः । प्रायश्चित्तं तु प्राजा-
परपाद्युक्तमेव सूत्रान्तरमतात्मनिहोमं वा कुर्यात् ॥ १४ ॥

आज्यं जुहुयाद्धविषोऽनादेशे ॥ १५ ॥

आज्यं जुहुयादनादेश इति सिद्धे हविष इति हविषः संस्कारमपि
श्रुतमभिघार्यत्पादिष्वज्यमेव स्थादित्येवमर्थम् ॥ १५ ॥

देवतामन्त्रानादेशे ॥ १६ ॥

यदेवत्वं हविरुक्तं तद्देवताहोममन्त्रः स्थादग्रये स्वाहेतिवत् ॥ १६ ॥

प्रथमगर्भे तृतीये मासि पुंसवनम् ॥ १७ ॥

सर्वगर्भार्थोऽयं संस्कार आचारसंस्कारद्वारेण सकृदेव क्रियते । मासा-
न्तरे तु कर्तव्यमेव । प्रथमगर्भे दर्शद्विध्वंसा दर्शदिको मासः । यत्र
कुत्रचिद्दिनेऽप्यहिते गर्भे स एको मासो गणयितव्यः । संज्ञा व्यवहा-
रार्था । कृत्स्नाग्रावेव । मासीति मास इत्यर्थः । अत्र केचिदतिक्रान्तेऽपि
मुख्यकाले प्रसूयात्पाकाठातिक्रमप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्तव्यमेवाऽऽहुत्पन-

यने दर्शनात् । तेन च स्मृतितुल्यवद्गृह्यनात् । कासुचित्स्मृतिषु काल-
निर्देशेन विधानादापत्कालाम्यनुज्ञानं सर्वदा संस्करणमस्त्येवमाहुः ।
जननादूर्ध्वं तु द्वारामावात्प्रायश्चित्तेनैव जातं संस्कुर्यात् । एकदेशेऽग्नौ
गर्मान्तरार्थं तु द्वितीये गर्मे कुर्वादेव । अपरे तु कालात्ययेऽधिकारा-
मावात्प्रायश्चित्तमेवाऽऽहुः । पूर्वं एव तु पक्षे(क्षः) भेषान् । अथापि
संशयेऽपि लोपालोपान्यायतर(?) इति निदानकारोऽप्याह ॥ १७ ॥

स्नातामहतेनाऽच्छाय हुत्वा
पतिः पृष्ठतस्तिष्ठेत् ॥ १८ ॥

अहतेनाधरीपेणोत्तरीपेण च ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा षडूर्ध्वक्षिणतो
वर्धेपूपवेद्यं प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धायां व्याहृतिमिस्तिस्मृमिर्हुत्वा पुनश्च
हुत्वा षष्ठाः पश्चाद्भेषु तिष्ठेत् । पतिरिति मर्तुरमावे षालनाधिकृतनि-
यमार्थम् । मर्तुरन्यः कुर्वन्मणीतेऽग्नौ लौकिके वा कुर्याद् ॥ १८ ॥

दक्षिणमंसमन्यवमृश्यानन्तर्हितान्नाभिदे-
शमभिमृशेत्पुमांसाविति ॥ १९ ॥

अन्विति । धूममनुगतः प्रह्वीभूत इत्यर्थः । षष्ठा अंसमन्यवसुहृद्व
षष्ठादिनाऽनन्तर्हितमभिमृशेत्पुमांसाविति पाणिना नाभिं प्राप्य सकलमेवोर्व-
मन्त्रेणामिमृशेत् ॥ १९ ॥

अथापरं न्यग्रोधशुक्लामुत्तयतः फलामसामामक्रि-
मिपरिसृष्टां त्रिःसप्तैर्यवैः परिकीयोत्थापयेन्मा-
पैर्वा सर्वत्रौपथयः सुपनसो भूत्वाऽस्यां वीर्यं
समाधत्तेऽयं कर्म करिष्यतीति ॥ २० ॥

अथेत्यानन्तर्यामिन् प्रयोगैक्यमाह । अतोऽनन्तरं ब्राह्मणभोजनम् ।
अपरमिति कर्मान्तरत्वमाह । अतो वामदेव्यगानान्तं कृत्वा ब्राह्मणे
दक्षिणां दत्त्वा वक्ष्यमाणं कुर्यात्कर्महत्यात्मकम् । इदमेकं पुंसवनाख्यं
कर्म । असामामशुक्लां न्यग्रोधाभिदेवताभ्यः परिकीणाभीत्यनया शुद्ध्या
सप्तमिपथैर्मूल्यतयैव कल्पितैः शुक्लां परितस्त्रिः प्रकीर्य शुक्लामूर्ध्वाग्रां
मन्त्रेण विकर्षेद्यथा छिद्येत । यथाभावे मापैः ॥ २० ॥

आहत्य वैहायसीं कुर्यात् ॥ २१ ॥

गृहमागत्योपर्यनाच्छादिते देशे शुक्लं निदध्यात् ॥ २१ ॥

कुमारी ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्राह्मणी
पेषयेदप्रत्याहरन्ती ॥ २२ ॥

ब्राह्मणी ब्रह्मचारी वा वाग्यतो मूत्रा प्राचीं दिक्षं प्रतिपेषयेत् ॥ २२ ॥

स्नानां संवेश्य दक्षिणे नासिकास्रोतस्था-
सिञ्चेत्पुमानग्निरिति ॥ २३ ॥

पुनः स्नातामग्नेः पश्चात्प्राविशरसं वर्मेषु संवेश्य शुक्लारसमासिञ्चेत् ।
सा च रसमुदरस्थं कुर्यादथ ब्राह्मणभोजनम् ॥ २३ ॥

अथास्याभ्यनुर्थे मासि पष्ठे वा सीमन्तोन्नयनम् ॥ २४ ॥

अधेरपकृतेऽपि तृतीये मासि पुंसवनेऽस्मिन्काले पुंसवनं कृत्वा सीम-
न्तकरणार्थम् । अस्या इति प्रथमवर्गनिषेधार्थम् ॥ २४ ॥

स्नातामहतेनाऽऽच्छाद्य हुत्वा पविः पृष्ठतस्ति-
ष्ठन्ननुपूर्वया फलवृक्षशासया सकृत्सीमन्तमुन्न-
येत्त्रिभ्वेतया च शलत्प्याऽथमूर्जावतो वृक्ष
इति ॥ २५ ॥

अनुपूर्वयेति । न्यग्रोधशुक्लाधर्मयुक्तयेत्यर्थः । फलवृक्ष उदुम्बरः ।
ऊर्ध्वोदुम्बर इति श्रुतेः । अथमूर्जावतो वृक्ष इति मन्त्रवर्णनात्तद्देव
शास्त्रमाहृत्य वैहायसीं कृत्वा पुंसवनवत्युष्ठतः स्थानान्तं कृत्वा तथा
शासया मूर्ध्नि गतान्यध्वाः केशान्यत्यज्जमुन्नयेत्कूपोमीति मन्त्रान्तः ।
ततस्त्रिषु भ्वेतया वराहमूच्या तद्देव शकामहमित्युन्नयेत् । रराणेति
मन्त्रान्तः ॥ २५ ॥

लसुरस्थालीपाकः ॥ २६ ॥

कसुरस्तिष्ठमिषः पाकधर्मयुक्तो भवेत् । चोले वृथा पक इति विज्ञे-
यणात् । निर्वापमन्त्रस्तु नास्ति देवताभावात् ॥ २६ ॥

उत्तरयूतमवेक्षन्तीं पृच्छेत्किं पश्यसीति ॥ २७ ॥

स्पष्टम् ॥ २७ ॥

प्रजामिति वाचयेत्पतिः ॥ २८ ॥

अथोपरिष्टाद्धोमादि ब्राह्मणभोजनान्तं कृत्वा स्थालीपाकमश्रीपा-
दिति गृह्यान्तर उक्तम् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठिते वस्तौ सोप्यन्तीहोमः ॥ २९ ॥

वस्तौ गर्भे प्रतिष्ठिते स्वस्थानात्प्रच्युते । प्रतिगर्भमेतज्जायमानार्थ-
त्वात् । प्रणीताग्रावेतत् । नात्रान्वारम्भोऽसंस्कारत्वात् । अकृते यदि जननं
स्यात् तत्र पुनः क्रिया जनिष्यत इति मन्त्रलिङ्गात् । तत्राऽऽशीषा-
दूर्ध्वं प्रायश्चित्तेनैव संस्कारः ॥ २९ ॥

या तिरश्चीति द्वाभ्याम् ॥ ३० ॥

प्रपद्यान्त कृत्वा व्याहृतिभिस्तिसृभिर्हुत्वा या तिरश्चीति हुत्वा विप-
श्चित्पुच्छमिति जुहुयात् ॥ ३० ॥

असाधिति नाम दध्यात् ॥ ३१ ॥

यदि पुंनामामिलपितं विष्णुशर्मा नामेतिवन्मन्त्रस्थेऽसौशब्दे नाम
निदध्यात् ।

युग्माक्षरं ब्राह्मणस्य द्वाक्षरं चतुरक्षरम् ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ॥

वैश्यस्य धनपुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य ॥ जुगुप्सितम् ।

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्वाज्ञो रक्षासमन्वितम् ॥

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेप्यसंयुतम् ।

इति मनुवचनात् । युग्माक्षरं ब्राह्मणस्य मङ्गल्यं शर्मवत्स्यात् । बलर-
क्षान्वितं क्षत्रियस्य धनपुष्टिसंयुक्तं वैश्यस्य । जुगुप्साप्रेप्य[संयुक्तं]
शूद्रस्येति मनुवचनाच्च ॥ ३१ ॥

तद्गुह्यम् ॥ ३२ ॥

वैदिककर्मार्थमेतत् । व्यावहारिकं त्वन्यदेव । नामापरिज्ञान आभि-
चारार्थसिद्धिः फलम् ॥ ३२ ॥

प्राङ्नाभिकृन्तनात्स्तनशनाच्च ग्रीहियवौ पेपयेत् ॥ ३३ ॥

यिसमासः प्राङ्नाभिकृन्तनादसंभवे स्तनशनात्पाकर्तुम् । द्वियचना-
द्यक्तिद्वयं जात्यभिप्रायेणेति केचित् ॥ ३३ ॥

शुङ्गावत् ॥ ३४ ॥

शुङ्गाप्रकारेण कुमारी ब्राह्मणी ब्रह्मचारी [वा] पेयवेदप्रत्याहरन्ती ॥ ३४ ॥

अङ्गुष्ठेनानामिकया चाऽऽदाय

कुमारं प्राशयेदियमाज्ञेति ॥ ३५ ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामिति सिद्धे पृथग्ग्रहणं विषयद्वयसूचनार्थमज्ञाप-
नमप्याभ्यामेवेति । चशब्दोऽज्ञापनेऽप्येतन्मन्त्रप्रापणार्थः ॥ ३५ ॥

सर्पिश्च मेधां त इति ॥ ३६ ॥

चशब्दः पूर्ववन्मेधां ते मित्रावरुणाविति मन्त्रादिर्मन्त्रनियमार्थः ।
अज्ञपानं आभ्यां मन्त्राभ्यामप्यमेव प्राशयेत् । कालस्तु पठे मासेऽ-
ज्ञपानमिति स्मृत्यन्तरादुच्यते । केचिच्चशब्दो हिरण्यमधुसमुच्चयार्थ-
इत्याहुः । तथा च मनुः—हिरण्यमधुसर्पिषामिति ॥ ३६ ॥

इति श्रीरुद्रस्कन्दविरचितायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयपटलस्य
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीय खण्डः ।

जननाज्ज्योत्स्ने तृतीये तृतीयायां प्रातः

स्नाप्य कुमारमस्तमिते शान्तासु दिक्षु

पिता चन्द्रमसमुपतिष्ठेत्प्राञ्जलिः ॥ १ ॥

मातुः पितुर्वा रुच्या यदा कदाचिच्छिशोर्निष्क्रमणे प्राप्ते तदुपक्रम-
नियमोऽयम् । दैवान्मानुषाद्वा निष्क्रमणे कृतेऽपि संस्कारार्थमस्मिन्काले
कुपयिष्य । एवमुत्तरत्रापि कालात्यये तूक्त एव न्यायः सर्वेषु संस्कारेषु ।
ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा तद्योगात्पूर्वपक्षो ज्योत्स्नाः । जननादूर्ध्वं ये ज्योत्स्ना-
स्तेषां तृतीये तृतीयायां तिथावित्यर्थः । यदि पूर्वपक्षे जननं स्यान्नासौ
गणपितव्यः । कृत्स्नस्य जननादूर्ध्वत्वाभावात् ।

तथा च मनुः—

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

इति । उपस्थानकाले तृतीयानिषमः । शान्तासुपरतादित्यरात्रिमधु
दिक्षु । उपतिष्ठेदिति दर्शेषु तिष्ठेत् । चन्द्रामिमुखो वक्ष्यमाणप्रकारेण
कुमारमादाय मन्त्रैश्चन्द्रमसमभिदध्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

शुचिनाऽऽच्छाय माता प्रयच्छेदुदकिशरसम् ॥ २ ॥

बलेणाऽऽच्छाद्य दक्षिणतः स्थित्वा कुमारं पित्रे प्रयच्छेन्माता ॥ २ ॥

अनुपूर्वं गत्वोत्तरतस्तिष्ठेत् ॥ ३ ॥

पूर्वशब्दो दिग्वाची । अनुपृष्ठं गत्वा पितुरुत्तरतः प्रत्यङ्मुखी दर्भेषु तिष्ठेन्माता ॥ ३ ॥

यत्ते सुशीम इति तिसृभिरुपस्थापोदञ्चं मात्रे

प्रदाय यदद इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चेत् ॥ ४ ॥

उदञ्चमुदकिशरसं प्रातःकाले पात्रेण पूर्णं गृहीत्वाऽपस्ताभिर्दर्भेषु दक्षिणतस्तिष्ठन्ब्राह्मणोऽञ्जलिं पूरयेद्भूमाववाञ्चं सिञ्चेत् ॥ ४ ॥

द्विस्तूष्णीमिति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

जननादूर्ध्वं दशरात्राच्छतरात्रात्संवत्सराद्वा नाम कुर्यात् ॥ ६ ॥

जननद्विषसादूर्ध्वं यो दशरात्रस्तस्मादूर्ध्वं यद्वहस्तस्मिन्नित्यर्थः । द्वादशेऽहनीति यावत् । एवमुत्तरयोः पक्षयोः । नात्रोदगयनाद्यादरः क्वचित्संभवस्य नियमत्वात् (?) । असंभवविषयेऽपि तद्वशे कालविशेषो वैरूप्यप्रसङ्गात् (?) ॥ ६ ॥

ज्ञाप्य कुमारं करिष्यत उपविष्टस्य शुचिनाऽऽ-

च्छाय माता प्रयच्छेदुदकिशरसम् ॥ ७ ॥

होमारम्भात्पूर्वं दर्भेषूपविष्टस्य शुचिना बलेणाऽऽच्छाद्य दक्षिणत उपविश्य प्रयच्छेदुदकिशरसम् ॥ ७ ॥

अनुपृष्ठं गत्वोत्तरत उपविशेत् ॥ ८ ॥

दर्भेषु माता ॥ ८ ॥

हुत्वा कोऽसीत्यस्य मुख्यान्प्राणानभिमृशेत् ॥ ९ ॥

उदकिशरसं कुमारं स्वाङ्गे धारयन्प्रदान्तं कृत्वा द्विस्तिसृमिर्व्याह-
तिमिर्हुत्वा कुमारस्य चक्षुषी श्रोत्रे नासिके चाभिमृशेत् ॥ ९ ॥

असाविति नाम कुर्यात्तदेव मन्त्रान्ते ॥ १० ॥

यत्सोप्यन्तीहोमे तदेव परिदद्यात् विष्णुशर्मन्निति वत्कुर्यात् । मन्त्रान्तेऽसीशब्दो न मध्ये ॥ १० ॥

मात्रे प्रथममाख्याय ॥ ११ ॥

मात्रे प्रयच्छेदुद्विश्वरसमिति शेषः । प्रथममाख्याय । प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वात्प्रथमं गुह्यं नाम मातुरुक्त्वा द्वितीयमपि व्यावहारिकं नामेदानीं द्रूयादित्यर्थः । ततो मोजनान्तम् ॥ ११ ॥

विप्रोप्याङ्गादङ्गादिति पुत्रस्य सूर्यान् परि-
गृहीपात्पशूनां त्वेत्यभिजिघ्रेत् ॥ १२ ॥

ग्रामान्तरे रात्रिमुपित्वा यदाऽऽगच्छति तदा पुत्रमापान्तमङ्गमासेष्य दक्षिणेन पाणिनोभाभ्यां हस्ताभ्यां परितोऽङ्गादङ्गादित्यनेन मन्त्रेण तस्य सूर्यान् परिगृह्य पशूनां त्वेत्यनेन मन्त्रेण सूर्यान्ममिजिघ्रेततोऽसौ शब्दे विष्णुशर्मणितिवद्ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तूर्णो स्त्रियाः ॥ १३ ॥

जातकर्मादिचौलान्तं मन्त्रवर्जं स्त्रियाः कुर्यात् । साङ्गस्तु होमो नियतं मन्त्रादिलोपे देवतोद्देशस्यापि लोपात् । मानवेऽप्युक्तम्—
अमन्त्रिता तु कार्यं स्त्रीणामावृतशेषतः ।
संस्कारं तु शरीरस्य यथाकालं पथाक्रमम् ॥

इति । उपनयनं तु नास्ति तच्छ्रुतिवचनात् । उपनयनामावाङ्मा-
ध्ययनम् । तदमावात्तथा नियमाश्च जया न सन्ति । आह्वय विहि-
तास्तु वचनयलान्द्रवन्तेवेति कालापन्नतया विवाहस्य करणात् ।
अतो विवाहात्प्रागनुपनीततुल्यमाचरेत् । ऊर्ध्वं तु मर्तुतुल्यं सहधर्मश्चरं-
तामिति ॥ १३ ॥

तृतीये वर्षे चौलम् ॥ १४ ॥

अथ जननादिमासगणनया [द्वा]दश मासाः संवत्सरो न चेन्नादिः ॥

तत्र नापित उष्णोदकमादर्शः क्षुर औदु-

म्बरः पिञ्जूल्य इति दक्षिणतः ॥ १५ ॥

नापितो वपनकर्ता आपसक्षुरपागिरायसेन प्रच्छिद्येति वचनात् ॥
उष्णोदकं कंसपात्रपूर्णम् । आदर्शो रक्तलोहमय औदुम्बरो वा विक-
ल्पते । क्षुरो दुर्मन् । पिञ्जूल्य एकविंशतिः । एतान्पत्रेदक्षिणतः
स्युः ॥ १५ ॥

आनडुहो गोमयः रुसरस्थाली-
पाको वृथापक्व इत्युत्तरतः ॥ १६ ॥

पुंगवशकृत्पाकधर्मरहितोऽन्यन्तरसिद्धस्तिलमिश्रः स्थालीपाकश्चा-
ग्रेरुत्तरतः स्याताम् ॥ १६ ॥

माता च कुमारमादाय ॥ १७ ॥

पृथङ्निर्देशः कर्तुरुत्तरत उपवेशनार्थः । मातुर्न दर्भासनम् । चकारः
कर्तुरुत्तरत इत्यस्यानुकर्षणार्थः । एतन्नापितादिस्थापनं ब्रह्मोपवेशना-
दूर्ध्वं स्यात् । एतान्यहोमार्थान्यतः स्त्रिया अपि स्युः । अठ्ठावृत्तिरव्यवा-
यश्च तेषां नावश्यं स्याताम् । तथा परिपेचनेऽभिपरिहरणम् ॥ १७ ॥

हुत्वा यमगादिति नापितं प्रेक्षेत्सवितारं ध्यायन्निति ॥ १८ ॥

प्रपदान्तं कृत्वा मातृप्रयुक्ते कुमारोऽन्वारब्धे व्यावृत्तिभिस्त्रिभिर्हुत्वा
पुनः समस्तां ताभिश्च हुत्वा यमगादिति नापितं प्रेक्षेत्सवितारं
ध्यायन् ॥ १८ ॥

उष्णेनेत्युष्णोदकं प्रेक्षेद्वायुं ध्यायन् ॥ १९ ॥

वायुं मनसा ध्यायन् । स्पष्टम् ॥ १९ ॥

आप इत्युन्देत् ॥ २० ॥

दक्षिणतः केशानुष्णोदकेन क्लृदयेत् ॥ २० ॥

विष्णोरित्यादर्शं प्रेक्षेदौदुम्बरं चेति ॥ २१ ॥

गतमिति ॥ २१ ॥

ओषध इति दर्भापिञ्जलीः समोर्ध्वाग्रा अभिनिधाय केरैः

संहृत्य स्वपित इत्यादर्शेन क्षुरेणौदुम्बरेण वा ॥ २२ ॥

दर्भाग्रसंयुक्तान्केशानन्यतरेण संयोजयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

येन पूषेति दक्षिणतस्त्रिः प्राञ्चं प्रोहेत् ॥ २३ ॥

आदर्शेन क्षुरेणौदुम्बरेण वा केशान्दर्भाग्रयुक्तान्संसृज्यादित्यर्थः ।
मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिः ॥ २३ ॥

सकृदायसेन प्रच्छिद्याऽऽनडुहे गोमये केशान्कुर्यात् ॥ २४ ॥

अमन्त्रकमेतत् ॥ २४ ॥

उन्दनप्रभृत्येवं पश्चादुत्तरतश्च ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥

ज्याग्रुपमिति पुत्रस्य मूर्धनि परिगृह्य जपेत् ॥ २६ ॥

उमाभ्यां हस्ताभ्यां परितो गृहीत्वा ॥ २६ ॥

उदङ्दुत्सृप्य कुशली कारयेद्यथागोत्रकुलकल्पम् ॥ २७ ॥

वपनं कारयेद्भाषितेन । गोत्रादियज्ञेन शिष्याव्यवस्था स्मर्यते । तदनुसारेण नापितं संश्लेष्य होमं समापयेत् ॥ २७ ॥

अरण्ये केशाभिरुनेयुः ॥ २८ ॥

केशान्गोमयेन प्रच्छाद्य कर्मकारा निरुनेयुः ॥ २८ ॥

स्तम्बे निदधत्येके ॥ २९ ॥

द्वर्मस्तम्बे ॥ २९ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ३० ॥

ब्रह्मणे वेदा । अन्नेदं चिन्त्यते—गर्माधानादयः संस्काराः शरीरं संस्कुर्वन्तः सर्वेष्ववृष्टार्थेषु कर्मस्वप्न योग्यतातिशयं कुर्वन्ति फलं प्रति ग्रहणयोग्यतातिशयं च न पुनरयोग्यस्यैव योग्यतां कुर्वन्ति । संस्कार-
वन्तमभिनिर्दिश्य पुरुषमात्रस्यैव कर्मणां विधानास्वत एव विद्यमान-
त्वाद्योग्यतायाः । नाप्यर्कचित्करा आनर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि त(ते)
स्वत एव पुरुषार्थः संस्कारश्रुतिविरोधात् । योग्यतातिशयित्वं संभवति
यथा पानीयस्य गन्धादि सुरादेश्च तैक्षण्यादि । चीलपर्यन्ताः सर्वे
संस्कारा अतिक्रान्ताः स्वकालमुपनयनात्प्रागेव कालातिपत्तिमापञ्चितं
कृत्वा कर्तव्याः । ऊर्ध्वं त्वकृतानां लोष एव तद्वितीयं जन्मेति जन्मा-
न्तरव्यपदेशात् । संस्कारेषु द्विषकारं ज्ञात्तमस्ति । एकं पितुरुपदेशकं
पुत्रमुत्पादयेत्संस्काराञ्चेति, अपरं पुत्रस्येते संस्कारा आत्माधेतया
कर्तव्या इति । जन्यस्य व्यापारे कथं ग्रामाण्यम् । सत्यम् । यदि व्यापार-
कर्तृतायोधः स्यात् । कर्मजन्यस्य हि पुरुषार्थस्य पुरुषविशेषतया
जन्यताशब्देन बोध्यते । सा च कदाचित्स्वव्यापारः स्वात्कदाचित्पर-
व्यापारः स्यात् । इवान्विशेषः । स्वव्यापारे तस्मिन्ने स्वयमेव
प्रवर्तते परव्यापारे तु यदि स्वाधिकारादेव प्रवर्तनमन्यं लभते ततोदास्ते
प्रसङ्गात्कार्यसिद्धेः । अलाभे तु स्वयमेव प्रयोजनमिति केनाप्युपायेन ।

नन्वसौ शिशुत्वात्प्रतिपत्तुं न शक्नोति गर्भाधानाद्यवस्थायां तु सुतरां प्रति-
पत्त्यसंभवः । सत्यम् । यस्यैव फलं तस्यैव प्रतिपत्त्युत्पादकत्वेन शब्दस्य
प्रामाण्यं स्यात् । स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामिण इदं कर्तव्यमिति स्यात् ।
तस्यान्यस्य याऽविशेषेण प्रमितिं जनयत्ये(दे)व शास्त्रमुमयोरपि प्रमाण-
मेव । इयान्विशेषः । स्वर्गकामश्चेन्ममेवेदं कर्तव्यमिति प्रतिपद्यतेऽन्यश्चे-
त्स्वर्गकामिण इदमिति प्रतिपद्यते न ममेदम् । कामसदसत्त्वोपाधिनिमि-
त्तोऽसौ हेतुर्न शब्दस्य व्यापारः । अतः पिता तस्य कर्तव्यं शास्त्रेण निश्चि-
त्याऽऽत्मनश्चावश्यकर्तव्यतां प्रतिपद्य तत्करोति । पितुरभावे तद्रक्षणेऽधि-
कृतस्तदभावे यः परं परोपकारं कर्तुं प्रवृत्तो यो वा तं प्रत्यात्मनो गुरुव-
मिच्छति हितैषी वा कश्चित्कुर्वात्कारयेद्वा स्वाधिकारः प्रवृत्तश्चेत् ।
आत्मीयमेव द्रव्यं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । तत्कार्यप्रवृत्तश्चेत्कुमारस्य
यत्स्वं तदेव ॥ ३० ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयपटलस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

मम चतुर्थः खण्डः ।

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

अत्र गर्भाधानादिवर्षगणनं गर्मादिः संख्या वर्षाणामिति स्मृतेः । एव-
मुत्तरत्रापि । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यमिति शास्त्रान्तरे
दर्शनात्तान्यामविरोधाद्द्वयनस्य समुच्चयः केचिद्विस्थाहुः । शरदि-
वैश्यमिरपनेन विरोधात्तेन च तुल्यश्रुतित्वाद्दसन्तादेर्विकल्प एवेति ॥१॥

तस्याऽऽषोडशादनतीतः काल इति ॥ २ ॥

आरुभिविधौ । आपत्कालोऽयमत उर्ध्वं पतितो भवति । एवमुत्तर-
त्रापि ॥ २ ॥

एकादशे क्षत्रियमिति ॥ ३ ॥

उपनयेदिति वर्तते ॥ ३ ॥

तस्याऽऽद्वाविंशादिति ॥ ४ ॥

अनतीतः काल इति वर्तते ॥ ४ ॥

द्वादशे वैश्यमिति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

तस्याऽऽचनुविंशादिति ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कुशलीकृतमलंकृतमहतेनाऽऽच्छाद्य

हुत्वाऽग्ने व्रतपत इति ॥ ७ ॥

कुशलीकृतकूपं पाङ्गं च वपनालंकारौ । अतस्ती चावश्यमुपनयनमु-
हूर्ते कर्तव्यौ तत्र कर्तव्यं वपनं कृत्वाऽलंकृत्य नान्दीमुखं कृत्वा कौतु-
कवन्दनं कृत्वा पुण्याहं वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वाऽधरवाससा नवे-
नाऽऽच्छाद्य पञ्चोपधीतमजिनं चामग्न्यकं प्रतिमुच्याऽऽचमयित्वाऽऽसनो
दक्षिणत उद्गग्रेषु दर्भेषूपवेश्य प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धे माणवके व्याहृ-
तिमिस्तिभूमिर्हुत्वा पुनश्च समस्तान्तामिश्रतसृमिर्हुत्वाऽग्ने व्रतपत इत्या-
दिभिः पञ्चभिर्माणवकं हाषयेन्मन्त्रलिङ्गात् । मन्त्रलिङ्गतिरीक्षणार्थ-
मेव हि यज्ञभिरित्यनेनोक्तम् ॥ ७ ॥

उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखमवस्था-

प्याञ्जलिं कारयेत् ॥ ८ ॥

आग्न्यात्मनोरन्तरेण माणवकं गमयित्वा प्रवक्षिणावृतं दर्भेषु प्रत्य-
ङ्मुखमवस्थाप्य कौशाञ्जलिं कारयेन्माणवकमाचार्यः ॥ ८ ॥

स्वयं चोपरि कुर्यात् ॥ ९ ॥

प्रत्यङ्मुखदर्भेषु स्थितः ॥ ९ ॥

दक्षिणतस्तिष्ठन्मन्त्रवान्ब्राह्मण आचा-

र्यायोदकाञ्जलिं पूरयेत् ॥ १० ॥

आचार्यस्य दक्षिणत उद्गग्रेषु दर्भेषु प्रत्यङ्मुखस्तितिष्ठन्ब्राह्मणो ब्रह्मच-
र्यमागामुपमानयत्येतन्मन्त्रावित् । अत एव कर्मविदेव ब्रह्मा । कति-
प्यतिशङ्गे ब्राह्मण इत्यत्राप्यञ्जलिपूरणे ब्राह्मणनियमार्थं यथा चन्द्रो-
पस्थाने ॥ १० ॥

आगन्त्रेति जपेत्प्रेक्षमाणे ॥ ११ ॥

अञ्जलिस्थमुदकं प्रेक्षमाणे माणवक आगन्त्रेति जपेद्वाचार्यः ।
ब्रह्मचर्यमागामुपमानयत्येति ब्राह्मणो ब्रह्मचारिणं वाचयेन्मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ ११ ॥

को नामासीत्युक्तो देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं वाऽभि-
वादनीयं नाम ब्रूयादसावस्मीति ॥ १२ ॥

आचार्येणोक्तः स देवताश्रयं स्वजन्मनक्षत्रं यद्देवतयं यद्देवताश्रयं
नामाऽऽग्रेय इतिवन्नक्षत्राश्रयं वा स्वजन्मनक्षत्राश्रयमाश्वयुग्विष्णुशर्म-
नामाऽहमस्मीतिवत्प्रतिब्रूयान्माणवकोऽभिवादनीयं गुह्यम् । आश्व-
युगमरणी कृत्तिका रोहिणी मृगशीर्ष आर्द्रा पुनर्वसु तिष्य आश्लेषा
मघा पूर्वा फल्गुन्युत्तरा फल्गुनी हस्ताश्रित्रा स्वाती विशाखाऽनुराधा
ज्येष्ठा मूलं पूर्वाषाढोत्तराषाढा श्रवणं धनिष्ठा शतभिषक्प्रोष्ठपदोत्तरा
प्रोष्ठपदा रेवत्येतानि नक्षत्राणि । अश्विनौ यमोऽग्निः प्रजापतिः सोमो
रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिः सर्पाः पितर अर्यमा मगः सवितेन्द्रो वायुरिन्द्राग्नी
मित्र इन्द्रः प्रजापतिः पितरो वाऽऽपः विश्वे देवा विष्णुर्वसव इन्द्रोऽजैकपा-
दहिर्बुध्न्यः पूषेतानि देवतानि । आश्वयुजोऽपमरणीयः कार्तिकेयो रौहि-
णेयो मार्गशीर्ष आर्द्रकः पौनर्वसुः पौष आश्लेषो माघः फाल्गुन औत्त-
रफाल्गुनो हास्तश्चेन्नः स्वातिको वैशाख आनूराधो ज्येष्ठो मौल आषाढ
औत्तराषाढः श्रावणः श्रविष्ठः शतभिषजः प्रोष्ठपद् औत्तरप्रोष्ठपदो रेवतो
नक्षत्राश्रयनिर्देशः । आश्विनो याम्य आग्नेयः प्राजापत्यः सौम्यो रौद्र
आदित्यो बार्हस्पत्यः सार्व्यः पित्रिय आर्यमणो मगः सावित्र ऐन्द्रो
वायव्य ऐन्द्राग्नौ मैत्र ऐन्द्रः पित्र्य आप्यो वैश्वदेवो वैष्णवो वासव
ऐन्द्रोऽजैकपादोऽहिर्बुध्न्यः पौष्पो देवताश्रयनिर्देशः ॥ १२ ॥

उत्सृज्यापो देवस्य त इति दक्षिणोत्तराभ्यां

हस्ताभ्यामञ्जलिं गृहीयादाचार्यः ॥ १३ ॥

माणवकाञ्जलावुत्सृज्यासौशब्दे विष्णुशर्मन्निति ब्रूयात् ॥ १३ ॥

सूर्यस्येति प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ १४ ॥

अञ्जलिं गृह्णन्नेव यावत्प्राङ्मुसः स्यात्तावदावर्तयेत् । असाविति
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

दक्षिणमंसमन्यवभृश्यानन्तर्हितां नाभि-

मालमेत्पाणानामिति ॥ १५ ॥

स्पष्टम् ॥ १५ ॥

अथैनं परिदद्यादन्तकमभृतिभिः ॥ १६ ॥

अथशब्दो विशेषवाची । अनन्तार्हितमेव पाणिभ्यां परितो गृह्णीयात् ।
अन्तक इदं ते परिदद्याम्युदरमित्युदरम् । अतुर इदं ते परिदद्याम्युर
इत्युरः । कृशन् इदं ते परिदद्यामीति कण्ठम् ॥ १६ ॥

दक्षिणमंसं प्रजापतये त्वेति ॥ १७ ॥

दक्षिणेन पाणिना गृह्णीयादिति शेषः । इतः प्रमृत्पक्षीशब्दे विष्णु-
शर्मज्ञितिषन्माणवकनाम ब्रूयादाचार्यः ॥ १७ ॥

सन्धेन सव्यं देवाय त्वेति ॥ १८ ॥

सन्धेन पाणिना सव्यांसं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १८ ॥

ब्रह्मचार्यसीति ॥ १९ ॥

विष्णुशर्मज्ञितिषन्माणवकमुक्त्वा ॥ १९ ॥

संमेष्योपविश्य दक्षिणजान्वक्तमञ्जलिभक्तं प्रदक्षिणं

मुञ्जमेखलामाचमन्वाचयेदियं दुरुक्तादिति ॥ २० ॥

समिधमाधेहीत्यादिभिश्चतुर्भिः संमेष्य वर्धेषूपविष्टं नमस्काराञ्जलि-
कृतं मिष्टाकृतां मुञ्जमेखलां प्रदक्षिणवृत्तां त्रिः परिवारयन्नाचार्यो
माणवकं मन्त्रं वाचयेत् ॥ २० ॥

अधीहि भो इत्युपसीदेत् ॥ २१ ॥

अग्नेः पश्चात्स्वस्थान आचार्य उपविष्टे माणवकः पूर्वदरप्रत्यागम्य
दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणिमनकुष्ठमुपसंगृह्याधीहि भो इति दक्षिणत
उदगग्रेषु वर्धेषु प्राङ्मुख उपविष्टेदाचार्याभिमुखे चक्षुर्भनसि कृत्वा प्राग-
ग्रेषु वर्धेषु दक्ष्णमुखो वा । अथ विशेषः स्मृत्यन्तरादृष्यते—प्राङ्मुखो दक्षि-
णतः शिष्य उदङ्मुखो वेति । आचार्यश्च तं तथा कारयेत् । तदेतदा-
चार्यस्य समीपनयनमुपनयनशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथोपरिद्वन्द्वो-
मादि समापयेत् । नन्वेवं सति सविज्याध्यापनादेर्होमप्रयोगान्तर्मादो
न स्यात् । नायं दोषः । उपनीतमध्यापयेदित्युपनयनोत्तरकालमादित्व-
न्यपवादध्यापनस्य । ननु देवाध्यापनं तत्रोक्तमिह तु सविज्याध्याप-
नम् । नायं दोषः । सर्ववेदाध्यापनोपक्रमरूपत्वात्सविज्याध्यापनस्य ।

तथा हि सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्री त्रिरुच्यत इति ब्राह्मणम् । अपि च सर्ववेदात्मकत्वं सर्ववेदसारत्वं च सावित्र्यादीनां श्रुतिस्मृतिषु श्रूयत एव । तथा हि—‘ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्वदुहत् ’ इत्यादिभिः । अत उपरिद्वान्द्वोमादि समाप्येव सावित्र्याद्यध्यापनम् ॥ २१ ॥

अत ऊर्ध्वं सावित्र्यादेरध्यापनप्रकारमाह—

तस्मा अन्वाह सावित्रीं पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामिति ॥ २२ ॥

पादे पादेऽवसायाध्यापयीत । ततः पादद्वयेऽवसाय ततः सर्वां संहृत्य ॥ २२ ॥

महाव्याहतीश्वेकेकशः ॥ २३ ॥

मूर्ध्वः स्वरिति प्रत्येकमवसाय ॥ २३ ॥

ओंकारं च ॥ २४ ॥

ओमिति चाध्यापयीत ॥ २४ ॥

प्रपच्छत्यस्मे वार्क्षं दण्डम् ॥ २५ ॥

स्मृत्युक्तदण्डं प्रपच्छेदाचार्यः ॥ २५ ॥

सुश्रुवस्सुश्रुवसं मेति ॥ २६ ॥

माणवकः प्रतिगृह्णीयादिति शेषः ॥ २६ ॥

समिधमादध्यादग्रये समिधमिति ॥ २७ ॥

यज्ञियां समिधं तस्मिन्नेवाग्नावाध्यान्माणवकः । औपासनबहुमघतः परिपेचनम् ॥ २७ ॥

गैक्षं चरेत् ॥ २८ ॥

मवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः । भिक्षां मवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षां देहि मवतीति वैश्यः । दण्डहस्त आदित्यमुपस्थायाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य भैक्षं याचेत ॥ २८ ॥

मातरमग्रे ॥ २९ ॥

प्रथमं मातरं याचेत ॥ २९ ॥

अथान्याः सुहृदः ॥ ३० ॥

सुहृद इति स्त्रीपुंसोः साधारण्यात्स्त्रीनियमार्थमन्या इति विशिनष्टि ॥ ३० ॥

आचार्याय भैक्षं निवेदेयत् ॥ ३१ ॥

भैक्षमितीदमुपगुज्यतामिति ज्ञेयात् । आचार्योऽपि गृहीत्वात्यतिप्रप-
च्छेद्वा यथादृष्टि । उपनयनं वेदाध्ययनाङ्गं पुरुषसंस्कारद्वारेण तदर्थमेव
क्रियमाणमपेक्षते । अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहो
द्विजातीनामित्यधिकृत्य विधानादुपनयनाच्च द्विजातिवसिष्ठेः । अत
उपनयनरहितानां तेष्वधिकारे न केवलमवैधत्वं किंतु निषेधात्प्र-
त्ययापक्ष ॥ ३१ ॥

विष्टेदाऽस्तमपाचूर्णीं निरात्रम् ॥ ३२ ॥

क्षारलवणे दुग्धमिति वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

स्पष्टे सूत्रे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति कर्मस्कन्दकृतायां गृह्यसूक्तौ द्वितीयपटलस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

मय पश्यतः शब्दः ।

गोदाने चोलवत्कल्पः ॥ १ ॥

अष्टौ व्रतानि स्मरन्ते शुन्ध्योगानाम् । उपनयनं गोदानं व्रातिकमा-
दित्यष्टौ महानास्तिकमौपनिषद् भौतिकं ब्रह्मसामव्रतमिति । तेषामुपाक-
रणविसर्गो च स्मर्यते । तत्रोपनयनं कृत्वाध्ययनार्थमपि सङ्गव्रतान्तरनिर-
पेक्षं सावित्र्यध्यायने तत्सामाध्यायने चोपकरोतीति व्रतान्तरत्वेन स्वय-
द्विश्रुते निरपेक्षकारस्य च विसर्गः क्रियते । उपनीतं वक्ष्यमाणान्धधः-
शल्वादीनि स्मृतकृतानि च नियमादीनि समाश्रयन्तं सावित्रीं तत्साम
चाध्याय्य यथाप्रज्ञे काले यत् विसर्गं कुर्यात् । हाविष्यमेकमुक्तं भोज-
यित्वा प्रागुदपाशान्मोदग्वा आमाग्निष्क्रम्य कमण्डलूनोदकं गृहीत्वा
प्रागुद्वक्ष्यणे द्वेष्टे भोमपेनोपलिप्य कुक्षौः अदक्षिणं मण्डलं कृत्वादिते
तेनोदकेनाऽऽचम्य दर्भमुष्टिं गृहीत्वा गृहीतमूतो घामदेत्येन मण्डलं प्रवि-
शेदाचार्यः । शिष्यश्च तमन्वत्तस्य तथा शविशेषुनराचम्य प्रपदान्तं
कृत्वाऽन्वारन्ध्रे व्याहृतिभिर्हुत्वेन्द्राय बहुद्भानवे स्वाहा प्रजापतये मनवे
स्वाहेत्यापारावाचार्याऽऽज्यमागौ च हुत्वाऽज्ये स्वाहा सोमाय
स्वाहा रुद्राय स्वाहेन्द्राय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा प्रजापतये स्वाहा

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ऋषिभ्यः स्वाहा ऋग्यः स्वाहा यजुभ्यः
 स्वाहा सामभ्यः स्वाहा अद्वायै स्वाहा प्रज्ञायै स्वाहा मेधायै स्वाहा
 सावित्र्यै स्वाहा सवसस्पतये स्वाहाऽनुमतये स्वाहेति च हुत्वा होमं
 समाप्य कुशेष्वासीनो दक्षिणेन पाणिना कुशमुष्टिं धारयन्पथाविधं
 यक्ष्यमाणस्तथाविधं श्रावयेत् । ओं पूर्वा व्याहृतीः सावित्री च चतुरनु-
 हुत्य मनसा साम सावित्र च सोम राजान ब्रह्म जज्ञानमिति द्वे पञ्चनि-
 धनं वामदेव्यैरूपवाचोवतानि च मग्नभेयसी च पूर्वं गीत्वा गाणत्रं
 श्रावयेत् । अथोपरिष्ठास्तस्य ह महासामकल्माषवामदेव्यानि गीत्वा
 पुनरेकदेशं प्रणीयाथानुपवचनीयहोमः । प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धे
 व्याहृतिभिस्तिष्ठुभिर्हुत्वा पुनश्च समस्तान्तामिश्रतसृभिर्हुत्वाऽग्रे व्रतपत-
 इत्यादिभिः पञ्चभिर्ब्रह्मचारिणं श्रावयेत् । उपनयनव्रतमचारिणं तस्मै
 प्राबोध्यं तदशक तेनाराद्धमिदमहमनुतात्सत्यमुपागामिति मन्त्रवि-
 कारः । अथ साम सवसस्पतिमिति चाऽऽज्य जुहुयात् । उपरिष्ठा-
 न्दोमादि दक्षिणान्तं कृत्वा तस्मिन्नेवाग्नावग्निकार्यं कारयेत् । ततो
 वामदेव्येन क्रमशो निष्क्रमणं ततो ब्राह्मणभोजनम् । अथ गोदानोपा-
 करणम् । तत्र चोलवत्केशकृतिर्वपनमित्यर्थः । वपनाङ्गत्वात्पितावि-
 रप्यतिविश्यते । कृत्तरस्थालीपाको माता उपायुषमिति च अयं निवर्तते ।
 अतदर्थत्वाद्दोमस्त्वस्ति । एवं चोलोपनयनगोदानेऽप्यिति वचनात्सम-
 स्तान्ताभिर्ग्राह्यतिभिर्होमः कर्तव्यः ॥ १ ॥

सलोमं वापयेत् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

गोअश्वाविमिथुनानि, दक्षिणाः, पृथग्गवर्णानाम् ॥ ३ ॥

गोमिथुनमश्वमिथुनमविमिथुनं च यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां गोः
 स्पष्टम्, स्पष्टम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वा गौः ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अजः केशप्रतिग्रहाय ॥ ५ ॥

यः केशान्निसनेत्तस्म देयः ॥ ५ ॥

उक्तमुपनयनम् ॥ ६ ॥

चौलवद्वपनान्तं कृत्वा पुनरेकदेशं प्रणीपोपनयनवत्कृत्वां कुर्यात् । गोदानवतं चरिष्यामीति मन्त्रविकारः । समीपनयनस्याध्यापनार्थत्वात्सावित्र्याद्यध्यापनमपि तद्वदेव कुर्यात् । यदुपनयनं गोदानेऽपि तदेवोक्तमिति सूत्रयोजना ॥ ६ ॥

आचरिष्यन्तं संवत्सरम् ॥ ७ ॥

एष संवत्सरं चरिष्यामीति बुद्धिस्तमेवेदं व्रतं ग्राहयेत् । एष तु न चरिष्यामीति बुद्धिस्तं न ग्राहयेदित्यर्थः । तमवि केनाप्युपायेन तथा बुद्धिमुत्पाद्य ग्राहयेद्व ॥ ७ ॥

अनियुक्तं त्वहतम् ॥ ८ ॥

अनियुक्तमनियतम् । तुल्योऽवधारणार्थोऽहतमेवानियतमेव । सूत्र-
धर्मसंज्ञादृष्ट्वा नियता एव । असत्यवधारणे कृतकार्यतया तेषामपि
निवृत्तिराशङ्क्येतातः पुराणानि स्यत्वा नवानि गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

तथाऽलंकारः ॥ ९ ॥

अनियतः ॥ ९ ॥

अथ व्रतिनो नियमा उच्यन्ते—

अथः संवेशी ॥ १० ॥

सहपादिनिषेधः ॥ १० ॥

अमधुर्मासाशी स्यात् ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

मैथुनक्षुरकृत्यस्नानावलेखनदन्तधावन-

पादधावनानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥

क्षुरकृत्यनिषेधो नोपरिष्ठेदनस्य । कृत्यस्य अग्नस्य निषेधो न
विहितस्य । अवलेखन स्पृश्यमलारक्षणम् । पादधावनं नक्षत्रान्त-
नादि ॥ १२ ॥

नारम वामे रेतः स्कन्देत् ॥ १३ ॥

कामे निमित्ते रेतःस्कन्दनं न कुर्यात् । अनेनैव निषिद्धे मैथुननिषेधो
दोषमूपस्यमूषनार्थः ॥ १३ ॥

न गोयुक्तमारोहयेत् ॥ १४ ॥

गवा युक्तं रथादि ॥ १४ ॥

न ग्रामोपानहौ ॥ १५ ॥

उपानहौ ग्रामे वर्जयेत्त बहिर्निषेधः । एषु सूत्रेष्वधिकारवचनानि सजातीयस्मृत्युक्तोपसंग्रहाद्यानि ॥ १५ ॥

मेखलाधारणभैक्षचर्यदण्डसमिदाधानोपस्प-

र्शनप्रातरभिवादा नित्यम् ॥ १६ ॥

धारणग्रहणं वस्त्रमूत्रचर्मणामुपसंग्रहणार्थम् । भैक्षचर्यमुक्तेन प्रकारेण । चर्यग्रहणं सायं प्रातर्भैक्षमोजनार्थम् । दण्डस्यानन्तरं धारणशब्दोऽप्याह-
संध्यः । विनष्टान्धु प्रवेश्यान्यान्मन्त्रेण गृह्णीयात् ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अण्डु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रयत् ॥

इति मनुयचनाच्च । समिदाधानं देव सवितः प्रसुवेति लौकिकेऽग्नौ परिचरणतन्त्रेण सायं प्रातश्च । आधानग्रहणं स्थावृतिमिध्व समस्ता-
न्तामिः समिदाधानार्थम् । यज्ञिया एव समिधः । उपस्पर्शनं स्नानमर्हौ ।
प्रातरभिवादो गुरुणा कण्ठसमौ बाहू उद्धृत्य हस्तैः पाणिना
दक्षिणेन दक्षिणं पादं गृह्णीयात्संध्येन च सभ्यमभिवादयेद्विष्णुशर्मा
नामाहमस्मि भो इति वदन्नाथानाम् । नित्यमिति समासेष्वपि व्रतेष्वपि स्नाना-
दनुवृत्त्यर्थम् । एते सर्वव्रतसाधारणा अनियुक्तमित्यारभ्योक्ताः ॥ १६ ॥

गोदानत्रातिकादित्यव्रतोपनिषज्ज्ये-

ष्ठसामिकाः संवत्सराः ॥ १७ ॥

संवत्सरं च कर्तव्या इत्यर्थः ॥ १७ ॥

नाऽऽदित्यव्रतमेकेषाम् ॥ १८ ॥

एकेषां शाश्विनामादित्यव्रतं नास्ति येषां शुक्रियपाठो न विद्यत
इत्यर्थः । अपरा व्याख्या—एकेषामाचार्याणां मतेन सर्वेषामेव शास्तिना-
मादित्यव्रतं नास्तीति ॥ १८ ॥

ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति ॥ १९ ॥

न वाससा परिवर्तनं कुर्यात् ॥ १९ ॥

न चापोऽभ्युपयन्ति ॥ २१ ॥

छानार्धमपि नावगाहनं कुर्युः ॥ २१ ॥

शक्वरीणां द्वादश नव षट् त्रय

इति विकल्पाः ॥ २२ ॥

संवत्सरा इति वर्तन्ते । विकल्पा इति । विविधा एते कल्पा न तुल्या
इत्यर्थः । अनेन कालमूयस्त्वेन कालमूयस्त्वं द्योत्यते ॥ २२ ॥

अथ महानाग्निकवर्तिनो नियममाह—

छण्वस्रः ॥ २३ ॥

कृष्णस्तु वर्णविशेष आर्द्रवस्त्रता वा ॥ २३ ॥

छण्वस्रः ॥ २४ ॥

नीरसाहारोऽपक्वाहारो वा ॥ २४ ॥

आचार्यार्थीनः ॥ २५ ॥

असत्पृथग्ध्वने तत्प्रियहितकारी स्यात् ॥ २५ ॥

तपस्वी तिष्ठेदिवेति ॥ २६ ॥

आसीत नक्तम् ॥ २७ ॥

स्पष्टे ॥ २६ ॥ २७ ॥

संवत्सरमेकेषां पूर्वं श्रुताश्चेत् ॥ २८ ॥

यस्य पित्रादिमिहऽपवरीः शस्वर्योऽधीताः संवत्सरमेव चरेदित्येके
मन्यन्ते ॥ २८ ॥

उपोषिताय परिणद्धाक्षायानुगापयेत् ॥ २९ ॥

ध्वत्पयो बहुलमिति द्वितीयास्थाने तादृश्वर्वाची चतुर्थी कृता तद-
र्थानां धर्माणां बाहुल्यं सूचयितुम् । ते च धर्मा निदानकारेणोक्ता
आचारसिद्धाश्च धेदितव्यास्तान्वक्ष्यामः—महानाग्न्यध्ययनकाल आ-
चार्यशिष्ययोर्हस्तेनोदकधारणम्, एको वा द्वौ वा गावेतां न बध्दवः, सकृ-
द्वचमुक्त्वा साम च सकृदेव पुरीषपदमुक्त्वा पुनः पादशः सकृद्ब्रूया-
न्नाऽऽवर्तयेत्, एकस्मिन्दिने दत्तचरणकाले सार्धं प्रातः चानं, पर्यति शरणं

नातीयात्, नात्रोपेक्षा कर्तव्या कृत्स्नवेदतुल्यत्वादस्य साम्नः, प्रतचरण-
काले पूर्णेऽहोरात्रे वाग्यत उपवसेत्, प्रागस्तमपादहतेन वाससा चक्षुषी
पिधाय राधावासीत् । अथापरेद्युरपोषितं परिणद्धाक्षं वाग्यतमुपनयन-
वच्छेयःपर्यन्तं गीत्वा शकवरीर्गापयेत् । भावयेद्वा भवणविधिवचनात् ।
अनुः सादृश्यार्थः । अध्ययनकालवदुदकधारणसृग्जपश्चेत्यर्थः । प्रतिस्तो-
त्रीयं पुरीषपदाभ्यासो विशेषः ॥ २९ ॥

यथा मा न प्रथक्ष्यन्तीति तं प्रातरभिधी-
क्षयन्ति यान्यप्रथक्ष्यन्तं मन्यन्तेऽपोऽग्निं
वत्समादित्यम् ॥ ३० ॥

शकवरीगानानन्तरं यथा धीक्षणे कृते मां दग्धुं न शक्षयति माणवक
हृत्पाचार्या मन्यन्ते तथा तं धीक्षयेत्प्रातःकाले । अभीत्यामर्य(?) धीक्षणा-
र्थम् । बहुवचनं गुरुत्वात्पूजनार्थम् । यानि दग्धुमशक्यं मन्यन्ते तानि
धीक्षयेत् । कानि पुनस्तानि । अवादीनि ॥ ३० ॥

तेषां धीक्षणमन्त्रान्क्रमश आह—

ज्योतिरभिष्यरूपमित्यग्निं पशून्भि-
ष्यरूपमिति वत्सं सुराग्निं ष्यरूप-
मित्यादित्यं विसृजेद्वाचम् ॥ ३१ ॥

वाह्निपमं त्यजेन्नावश्यं मापेत ॥ ३१ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ३२ ॥

धीक्षिता गौराचार्याय देया माणवकेन ॥ ३२ ॥

कंसो वासो रुक्मं च ॥ ३३ ॥

कंसपूर्णा आपस्तत्र रुक्मं तिधाय धीक्षेत कंसरुक्मयोश्चापिधानार्थं
वस्त्रमाचार्याय दद्यात् ॥ ३३ ॥

अनुप्रवचनीयेष्टृचं साम सदसस्पति-
मिति चाऽऽस्यं जुहुयात् ॥ ३४ ॥

प्रवचनात्पश्चात्क्रियत इत्यनुप्रवचनीयहोमः । चकारः समुत्पद्यार्थं उप-
नयनविसर्गेऽस्माभिरुक्तानाम् । आज्यमिति प्रतिनिधिवर्जनार्थमलामेऽपि
कालोत्कर्ष एवेति । सविताभावणरहस्यविधयो गृह्यशेषे द्रष्टव्याः ।

सर्वानुसारेणास्माभिरुचनयनमुक्तम् । अथोक्तेन प्रकारेण गोदानव्रतमु-
पाकृत्य तस्मिन्संवत्सरेऽग्न आवाहीत्यादिवर्माव धृष्य वा रुजेत्यन्तमुचं
मध्याह्न्ये 'ओग्नावि' इत्यादीनि चाऽऽग्नेयेन्द्रपावमानानि पर्वाण्यध्याप-
यीत । पूर्णं संवत्सर उपनयनविसर्गवद्विसर्गं कुर्यात् । नात्र पागुवपाद्-
गमननिषमः । वामदेव्येन प्रवेशानिष्क्रमणे । वामदेव्याद्विश्रेयोन्तं सप्त(प्ता)-
ह्नाविकल्माषान्तानि निवर्तन्ते । गायत्रस्थान आग्नेयेन्द्रपावमानानि
पर्वाणि भावयेत् । अशक्तध्वेषवर्द्यान्तानि सामानि 'सोमं राजानमित
एत उदारकहन्सपूर्यो महोनाम्' इति 'अग्नि त्रिवृषम्' इति च भावयेत् ।
अनुमवचनीये गोदानव्रतमचारिणमिति मन्त्रविकारः ॥ ३५ ॥

अथ व्रातिकमुपनयनव्रतसर्वं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

तस्मिन्संवत्सरे इन्द्रज्येष्ठं न आ मरेत्यादिसुप्रपाणा इह स्तेत्यन्तमुच-
मध्याह्न्याकंद्रद्वयानि छान्दसानि त्रीणि पर्वाण्यध्यापयीत । आदि-
रप्यताभावपक्षे शुक्रियमपि भावयेत् । पूर्णं संवत्सर उपनयनविसर्ग-
व्रतसर्वं कुर्यात् । गायत्रस्थाने छान्दसानि पर्वाणि भावयेत् । अशक्तौ
गोदानव्रतवद्वातिकव्रतमिति मन्त्रविकारः । व्रातिकादित्यव्रतमहानाग्नि-
कौपिनिपदेषु नास्ति संहिताहोम इति केचिच्छ्रवणात्पूर्वो होमः ।
संहिताभ्यपनार्थत्वात्संहिताहोम इत्युच्यते । इमं होमं कृत्वाऽऽग्नेया-
दीनां पर्वाणि छान्दसानां शक्वरीणां चाभ्यपनं संहिताभ्यपनमि-
त्युच्यते ॥ ३५ ॥

व्रातिकव्रतानन्तरमादित्यव्रतम् ॥ ३६ ॥

तस्य व्रातिकवदुपाकरणम् । तस्मिन्संवत्सरे शुक्रियाभ्यापनम् ।
तसु(वृ)ग्निः सहोपनयनविसर्गवत्कुर्यात् । गायत्रस्थाने शुक्रियाणि ।
अशक्तौ पूर्ववदादित्यव्रतमिति मन्त्रविकारः ॥ ३६ ॥

अथ महानाग्निकम् ॥ ३७ ॥

अस्योपनयनवदुपाकरणविसर्गो महानाग्निकव्रतमिति मन्त्रविकारो
गायत्रस्थाने शक्यः । शेषमुक्तम् ॥ ३७ ॥

अथोपनयनवदीपनिपदम् ॥ ३८ ॥

उपनिषद्गतमिति मन्त्रविकारः । गायत्रस्थाने देव सवितरित्यादि न

च पुनरावर्तत इत्येवमन्तं स्यात् । कृत्स्नभाषणाशक्तौ यजुरोकारादिभ्यः
प्राणानामाद्यन्तानि वाक्यानि सोमं राजादीनि च भावयेत् ॥ ३८ ॥

अथ ज्येष्ठसामव्रतम् ॥ ३९ ॥

उपनयनवत्सर्वमिति ज्येष्ठसामव्रतमिति मन्त्रविकारः ॥ ३९ ॥

भौतिकव्रतमिति वा ॥ ४० ॥

गायत्रस्थान आज्यदोहादित्रयम् ॥ ४० ॥

अथ ब्रह्मसामव्रतमेवं कुर्यात् ॥ ४१ ॥

रुच्या (ग्या) चरणं कालनियमो ब्रह्मसामव्रतमिति मन्त्रविकारः ।
गायत्रस्थाने तव श्यावीयम् । ऊर्गि, इत्याद्येवमन्तं तव श्यावीयमिति
केचित् । इलाद्विपश्चानुगानमिति केचित् । शास्त्रान्तरस्थमित्यन्ये ।
गोदानादिचत्वारि वेदयतादीनीति गौतमवचनादादित्यप्रतामावपक्ष
औपनिषदसंहितानि चत्वारि स्युः । व्रतचतुष्टयपक्षे तूपनयनं सर्वार्थ-
त्यान्न गण्यते व्रतत्वेन । व्रतापेक्षाणां वेदमागानां व्रतकालेऽध्ययनाशक्तौ
व्रतकालोत्कर्षः कार्यः । समाप्य वा व्रतमनियतकालमधीयीत । इतरस्य
तु वेदमागस्य न कालनियमो वेदाङ्गानाम् ॥ ४१ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः-

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णकोशाक्षिवेपनेषु सूर्याभ्यु-

दितः सूर्याभिनिर्मुक्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शः

पुनर्मांभित्येताभ्यामाहुतीर्जुहुयात् ॥ ४२ ॥

यूपाग्निचपनयोः कर्मापयगादूर्ध्वमुपस्पर्शने दोषोऽस्ति तन्निर्हरणार्थ-
मिदम् । भोजे शब्दिने वामचक्षुःकम्पने च दुर्निमित्तत्वात्तन्निर्हरणार्थम् ।
स्वपन्तं भूर्पोऽभ्युदिषादस्तामिषाद्वा तत्र दोषनिर्हरणार्थम् । मनसा
निषिद्धे चिन्तिते चक्षुषा निषिद्धे दृष्टे भोजेण निषिद्धे श्रुते घ्राणेन
निषिद्ध आघ्राते वाचा निषिद्धे भाषित एवमिन्द्रियैः पापकृद्भिर्मुक्त-
स्तद्विषयनिर्हरणार्थं जुहुयादाज्यतन्त्रेण परिचरणतन्त्रेण वा । पुनर्मांभिति
पुनर्मन इति च मन्त्रादिः ॥ ४२ ॥

आज्यलिप्ते वा समिधी ॥ ४३ ॥

समित्तन्त्रेण ॥ ४३ ॥

जपेद्वा लघुषु जपेद्वा लघुषु ॥ ४४ ॥

अल्पेषु पापेषु । द्विरुक्तिः पटलसमादयर्था ॥ ४४ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यसूची द्वितीयपटलस्य
पञ्चमः स्कन्धः ॥ ५ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

सप्त प्रथमः स्कन्धः ।

आप्लवने पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिश्रित आस्ते ॥ १ ॥

तपोराप्लावनं पूर्वेमित्युक्तं तद्विद्वान्नीं पुरुषस्योच्यते । आप्लवनं
स्नानम् । तत्र कर्त्तव्यन्तरा निर्देशे स्वयमेव सर्वं कुर्यात् । आचार्यगृह-
स्याग्रे मागे प्राकृते देशे उदगद्येषु दर्भेषूपविशेत् ॥ १ ॥

उदङ्मुख आचार्यः प्रागग्रेष्विति ॥ २ ॥

तस्य वृक्षिणत उपविशेत् ॥ २ ॥

एवं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

नित्ये कामोपबन्धोऽयम् ॥ ३ ॥

गोष्ठे पशुकामः ॥ ४ ॥

स्पृष्टम् ॥ ४ ॥

सप्तायां यशस्कामः ॥ ५ ॥

ब्रह्मस्थाने ॥ ५ ॥

सर्वोपधेनापः काणयेत् ॥ ६ ॥

सर्वोपधिकास्तैर्यथाभ्यामं संयोज्योदकमग्निनाऽपः काणयेत्तापधेद्यः
कथित ॥ ६ ॥

सुरभिसिन्धु ॥ ७ ॥

सुरभिगन्धिसिन्धु संयोजयेदपः ॥ ७ ॥

ताभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् ॥ ८ ॥

तप्ताभिः शीतोदकसंयुक्ताभिः शिष्यमूर्धन्यवसिञ्चेदस्य पाणय-
कारेण ॥ ८ ॥

स्वयं वा मन्त्राभिवादात् ॥ ९ ॥

मामिति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ९ ॥

उन्नावित्येके ॥ १० ॥

तेनेममित्याचार्यो ब्रूयात् ॥ ११ ॥

तेनाहं माममिपिश्चामीत्यत्र तेनेमममिपिश्चामीति ॥ ११ ॥

ये अपिस्वित्यपामञ्जलिमवसिञ्चेत् ॥ १२ ॥

उपनयनपदस्यः पूरयेत् । मूमाववाञ्चं सिञ्चेदभिषेक्ता ॥ १२ ॥

यदपामिति चेति ॥ १३ ॥

तूर्णो वेति ॥ १४ ॥

स्पष्टे ॥ १३ ॥ १४ ॥

गोरोचन इति गृह्याऽऽत्मानमभिपिञ्चेत् ॥ १५ ॥

पूर्ववदञ्जलिना पूर्णं गृहीत्वा । गृह्योत्पसमासेऽपि बहुलवचनात्त्य-
क्तोऽस्य बहुविषयं द्योतयितुम् । अतो गृहीत्वाऽभिषेकः । आत्मान-
मिति शिष्योपलक्षणार्थम् । अत्राऽऽचार्योऽपि शिष्यमेवामिपि-
ञ्चेत् ॥ १५ ॥

येन सियमिति चेति ॥ १६ ॥

तूर्णो वेति ॥ १७ ॥

स्पष्टे ॥ १६ ॥ १७ ॥

उयन्नित्यादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ १८ ॥

अनाद्रेण वक्ष्येण परिधायाऽऽघम्बोदगग्रेषु दर्भेषु स्थित उपतिष्ठे-
च्छिष्यः ॥ १८ ॥

समस्ये हेति ॥ १९ ॥

प्रागप्रावभिरस्यात्सातपनेभिरस्यात्सायं यावभिरस्याद्दशसनिरसि
शतसनिरसि सहस्रसनिरसीति दशसनिं मा कुरु शतसनिं मा कुरु सह-
स्रसनिं मा कुर्विति समासः ॥ १९ ॥

विहरन्ननुसंहरेच्चक्षुरसीतीति ॥ २० ॥

यथापातं ध्रुवज्ञाविशेषस्यानन्तरं चक्षुरसीत्यादि त्रिरनुपज्ज्य
ब्रूयात् ॥ २० ॥

उदुत्तममिति मेखलामवमुञ्चेत् ॥ २१ ॥

समासः ॥ २१ ॥

भारप वापयेच्छित्तावर्जं केशश्मश्रुलोमनखानि ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

अलंकृतोऽहत्तवाससा श्रीरिति स्रजं प्रतिमुञ्चेत् ॥ २३ ॥

हे नवे यस्ते परिषास स्रजं बलयाकृतिं कृत्वा शिरसि प्रति-
मुञ्चेत् ॥ २३ ॥

नेत्र्यौ स्थ इत्युपानहौ ॥ २४ ॥

पादयोः प्रतिमुञ्चेत् ॥ २४ ॥

वैदशाच(णव)दण्डमादयान्नधर्वोऽसीति ॥ २५ ॥

स्तृप्त्युक्तलक्षणं दण्डं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २५ ॥

उपेत्याऽऽचार्यं परिषदं प्रेक्षेत्यसमिवेवि ॥ २६ ॥

आचार्यसमीपं गत्वा संसदं पश्येन्मन्त्रेण ॥ २६ ॥

उपविश्यौष्ठापिधानेति मुख्यान्प्राणानभिमुखेत् ॥ २७ ॥

दर्मेष्टुपविश्य चक्षुषी ओत्रे नासिके चामिष्टुशेन्मन्त्रेण ॥ २७ ॥

गोयुक्तं रथमालभेद्वनस्पतय इति ॥ २८ ॥

आस्थाता त इत्यारोहेदिति ॥ २९ ॥

प्राचीं प्रयायोदीचीं वा प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ ३० ॥

स्पष्टानि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्रत्यायातायार्घ्यमित्येके ॥ ३१ ॥

प्रत्यागताय मधुपर्कं दद्यादाचार्यः ॥ ३१ ॥

उक्तमाप्नोष्वनम् । अत ऊर्ध्वं द्यातकस्य कृतविवाहस्य च साधारणा-
न्धर्मानाह—

वृद्धशीली स्यादत ऊर्ध्वम् ॥ ३२ ॥

दर्पादिपरिवर्जक इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नाजातलोभ्योपहासमिच्छेत् ॥ ३३ ॥

विषाहादूर्ध्वं मैथुनप्रसक्तावसमर्थया मैथुनं तदर्थं च चेष्टां न कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

नायुग्वा ॥ ३४ ॥

अस्वास्थ्येनाशक्यादिनाऽयोग्ययोपहासं नेच्छेत्पीडाहेतुत्वात्तस्याः ॥ ३४ ॥

न रजस्वलया ॥ ३५ ॥

रजस्वलया स्वमार्ययाऽऽस्नानात् ॥ ३५ ॥

न समानर्प्या ॥ ३६ ॥

समानार्पेयया । अर्थाद्विवाहस्यापि प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

अपरया द्वारा प्रपन्नद्विःपक्वपयुपितानि नाश्रीयात् ॥ ३७ ॥

कुद्वारप्रवेशनं यच्च योग्यमेव द्रव्यं पक्वमेव पुनः पच्यते ग्रीहिमूल-
फलादेस्तु संस्कारार्थं द्विःपक्वस्य न प्रतिषेधो यच्च एकमुपःकालमत्येति
तन्न मुञ्जीत ॥ ३७ ॥

अन्यन्न शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः ॥ ३८ ॥

द्विःपक्वपयुपितयोरग्न्यनुज्ञा ॥ ३८ ॥

पायसाच्च ॥ ३९ ॥

अन्यत्रेति वर्तते । चकारः पयोविकाराणां च संग्रहार्थः ॥ ३९ ॥

फलप्रचयनोदपानावेक्षणवर्षतिधावनो-

पानत्स्वयंहरणानि न कुर्यात् ॥ ४० ॥

उत्पत्तिस्थाने प्रकीर्णानां फलानां संघीकरणं प्रचयनं कूपादाववा-
ह्मुखवेक्षणं वर्षति सति तद्देशोद्धावनं स्वयोरुपान्तहोर्हस्तादिना धार-
णम् । रज्ज्वादिद्व्यवधाने न दोषः ॥ ४० ॥

नागन्धां स्रजं धारयेन्न चेद्धिरण्यसक् ॥ ४१ ॥

स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

भद्रमिति न वृथा व्याहरेत् ॥ ४२ ॥

भद्रमित्यकारणं न घटेत् । उक्ता नियमाः ॥ ४२ ॥

पुष्टिकामो गाः प्रकालयेतेषां भ इति ॥ ४३ ॥

पशुद्विकामो गाः प्रातर्गृह्णाद्विर्गमयेत् ॥ ४३ ॥

प्रत्यागता इषां मधुमतीरिति ॥ ४४ ॥

सायं प्रत्यागता अभिमन्त्रयेत् । अथमेकः कल्पः ॥ ४४ ॥

अथापरः—

पुष्टिकाम एव प्रथमजातस्य वत्सस्य शङ्खमातुः

प्रलेहनाल्लाटमुल्लिख्य निगिरेद्ववामिति ॥ ४५ ॥

संवत्सरे पूर्णे जातस्य ॥ ४५ ॥

संभजातासु गोष्ठे निशायां विलपनं

न जुहुयान्संग्रहेणेति ॥ ४६ ॥

सर्वास्तु संभजातासु सावमाहुत्यनन्तरमाज्यतन्त्रेण । अथमप्येकः ॥ ४६ ॥

अथापरं पुष्टिकामस्वैव—

अथापरं वत्समिधुनयोः कर्णे लक्षणं

कुर्याद्विभुवनमिति ॥ ४७ ॥

पुंसः शिषाश्च कर्णेषु विन्दार्थं छेदनं कुर्यात्स्वचित्तिना ॥ ४७ ॥

पुंसोऽग्रे ॥ ४८ ॥

प्रथममित्यर्थः ॥ ४८ ॥

लोहितेनेत्यनुमन्त्रयेत् ॥ ४९ ॥

तूष्णीमन्यासामपि लक्षणं कृत्वा सर्वा एवानुमन्त्रयेत् ॥ ४९ ॥

तर्ती प्रसारिताभिपतन्तीम् ॥ ५० ॥

निर्गतासु गोष्ठे बन्धनार्थं रज्जुमभिमन्त्रयेत् । अथमेकः कल्पः । एते

कल्पा अहरहः फलसिद्धेः कार्याः ॥ ५० ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यवृत्तौ तृतीयपटलस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यां गृह्णादग्निमतिप्रणीय

प्रतिदिशमुपलम्पेदधिके प्रक्रमे ॥ १ ॥

श्रावण्यामित्येव सिद्धे पौर्णमास्यामित्यन्यत्रापि श्रावण्याग्रहणे पौर्ण-

मास्यथं भावणीमित्येक इत्यत्र । इतरथा हि हस्ते स्थात् । प्रकृतत्वाद्-
पवसथ्येऽहनि पूर्वाह्नि पञ्चदश्यामेतत्कुर्यात् । यदि पूर्वाह्नि पञ्चदशी न
विद्यते यजनीयेऽहनीदं कृत्वा षोर्णमासं कुर्यात् । एवमुत्तरेष्वपि कर्मसु
निर्वापशून्यं तण्डुलान्गृह्याग्नौ मर्जितान्कृत्वा तान्निधायार्धं सक्तून्कृत्वोप्य
शूर्पेणाग्नेरुत्तरतो दर्भेषु शूर्पमुदकपूर्णं पात्रमन्यच्चोदकपात्रं दर्वां दर्भ-
स्तम्भं च निधाय गृह्याग्निं पुरस्ताद्दक्षिणदमतीत्याग्नेर्दक्षिणतो गत्वाऽभ्यु-
क्षणात्तं कृत्वा गृह्याग्नेरेकदेशं प्रणीय तत्र निधाय तस्याः प्रतिदिशमे-
कपदमतीत्य प्रागुपक्रमं प्रदक्षिणं गोमयेनोपलिम्पेत् ॥ १ ॥

सकृद्गृहीतान्सक्तून्दव्यां कृत्वा पूर्वोपलिप्ते निनी-
यापोऽपः प्राच्यामिति बलिं निर्वपेत् ॥ २ ॥

दक्षिणपश्चिमयोरुपलितस्थानयोरन्तरुपविश्य पूर्णपात्रात्पात्रान्तरे
किञ्चिदुदकं निनीय तदधं पूर्वास्मिन्नुपलितस्थाने पाणिनाऽऽसिष्य तेनैव
पाणिना दव्यां सकृन्निधायोपलितस्थाने दव्यां सकृन्निदध्यात् ॥ २ ॥

निनयेदपां शेषम् ॥ ३ ॥

शिष्टमर्घम् ॥ ३ ॥

अप उपस्पृश्यैवं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ४ ॥

पाणी प्रक्षाल्य यथालिङ्गं मन्त्राः ॥ ४ ॥

दक्षिणपश्चिमोत्तरेणाग्निं च संचरः ॥ ५ ॥

दक्षिणस्योपलितस्याग्नेश्वान्तरेण पाणिं प्रसार्य पूर्ववत्कुर्यात् । पश्चि-
मस्याग्नेश्वान्तरेणोत्तरेण । अनतिप्रणीतस्योत्तर एव द्रव्याणि स्युः ।
तद्देशाद्यावद्वद्वानार्धमेवोपादायोपादाय बलिकर्म ॥ ५ ॥

शूर्पेण शिष्टानग्नावोप्यातिप्रणीतादनतिप्रणी-
तस्योर्ध्वं न्यञ्चौ पाणी कृत्वा नमः
पृथिव्या इति जपेत् ॥ ६ ॥

निनात्यन्तमपस्त्वात्मानं तथा तेषामेव यावस्तदर्थो विधीयत इति
युक्तमभिधातुं सर्वान्सकृत्नतिप्रणीताग्नावोप्यानतिप्रणीतस्य पश्चात्स्व-
स्यानं गत्वोपविश्यायाश्चौ पाणी भूमौ निधाय जपेत् । तत उर्याय,

सोमो राजेति दर्भस्तम्बमुपस्थाप्य स्तम्बस्थानास्तर्वात्मना साध्यां सायं
संभामिति जमस्कुर्वान्यन्त्रलिङ्गात् । अतः परं प्रणीतस्य लौकिक-
मम् ॥ ६ ॥

अक्षतानादाय ग्राह्णोदह्वा ग्रामान्निष्कम्प्य
जुहुयात् । अञ्जलिना हये राक इति चतसृशिरिति
निहितान्मूलं च गृहीत्वाऽभ्युक्षणान्नं कृत्वाऽग्निं
निधाय परिचरणतन्त्रेणाविच्छिद्याह्ममुत्पद्यैर्जुहुया-
दाहुतिमन्नं प्रागुपकम्प्य अपेक्षसुवन एषीति त्रिष्टिः
प्रतिदिशमवान्तरदेशेषु च ॥ ७ ॥

होमं समाप्तोत्तरतोऽग्नेः प्राचीं गत्वा प्रागुपकम्पदक्षिणमग्नेरष्टासु
वेष्टु तिष्ठन्नान्यमिमुलखिच्छिन्नूपात् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं प्रेक्षन्देवजनेभ्यः ॥ ८ ॥

वसुवन एषीति श्रूयात् ॥ ८ ॥

तिर्यङ्मुक्तितरजनेभ्यः ॥ ९ ॥

तिर्यङ्प्रेक्षन्देवजनशिष्टेभ्यश्चिन्नूपात् ॥ ९ ॥

अवाह्प्रेक्षन्त्येतान्वेक्षन्नक्षतान्नाश्रीयात् ॥ १० ॥

होमशिष्टानग्निं च गृहीत्वा तान्यवचित्तो गृहं प्रत्यागम्य मक्ष-
येत् ॥ १० ॥

श्वोभूतेऽक्षतसक्तुन्कृत्वा नवे पात्रे निधाय-

स्वमिते बलिं हरेदाग्रहायण्याः ॥ ११ ॥

पूर्वयत्नात्सक्तुकर्णं नाघं निधानं सायं होमानन्तरं पूर्वयदेव प्रति-
विशं बलिनिधानं शूर्पाबनपर्यन्तमा मार्गशीर्षेपोर्णमास्याः ॥ ११ ॥

प्रोष्ठपदीं हस्तेनाध्यायानुपाकुर्युः ॥ १२ ॥

प्रोष्ठपदे मासे हस्तेन युक्ते कालेऽध्यायान्वेदमावांस्तदङ्गानि शोष-
विष्टाः संहता आचार्यः शिष्याश्च । नोपनयनादिवत्पर्येकम् । आह्ना-
द्यर्थं । तत्राऽऽवादादौ कुर्युरधीपीरक्षिति बह्वर्थाद्येन प्रकारेण । प्रोष्ठपदे
हस्त इति वक्तव्यं बह्वर्थाद्येनान्यदपि बहुस्मृतिसमाचारातिद्धमात्रं

कंठव्यमिति सूचयितुम् । तदुच्यते—यद्यास्मिन्मासि हस्तद्वयसंभवे पूर्व-
स्मिन्हस्ते कुर्यात् । नात्र पूर्वाह्ननियमः । प्रोष्ठपदीमिति सप्तम्यर्थे
द्वितीया । तस्याः कृत्स्नसंयोगार्थत्वात् । अर्धपञ्चमासानधीत्य षोडशीमु-
त्सर्ग इति वचनात्पूर्वपक्षसंभवाच्च । पूर्वपक्षस्य प्रोष्ठपद्याः षोडशीमास्याः
संनिकृष्टत्वाच्च पूर्वस्मिन्हस्त इति । पञ्चगव्यमपामार्गं संपूर्णं दूर्वास्तैल-
मामलकपिष्टं हरिद्राकल्कं तिलानक्षतान्पत्राणि पुष्पाणि फलानि
मूलानि वन्यानि धूपं धूपं गन्धमग्निं यज्ञोपवीतं दूर्मांश्वाऽऽद्याय नदीं
गत्वा तद्वलामे यथालामं महोदकं शुद्धजलतटाकं गत्वा शिष्यैः सह
हर्षमाणा नामिमात्रे सकृत्प्रगाह्याप आचम्य पञ्चगव्यं प्राश्य अग्निरेव
प्रगाह्य नैर्यं कर्म समाप्योत्सर्जनं कर्म करिष्य इति संकल्प्य तीर्थं प्रक्षा-
ल्यार्कपत्रेषूपवगन्धेषु वर्मेषु वसिष्ठादीनां सप्तर्षीणामेकां पङ्क्तिं पांसुपिण्डैः
प्रकल्प्य तत्पुरस्तात्तथैव राणापन्यादीनाचार्यांश्चयोक्ष शाट्यादीन्प्रवच-
नकर्तृश्च दश पङ्क्तिद्वयं प्रकल्प्य गङ्गादिषु वसन्तीनां देवतानां नद्याना-
मेकां पङ्क्तिं प्रकल्प्य ग्रहाणं धातुं सृष्टुं वैश्ववर्णं काश्यपमग्निमिन्द्रं प्रजा-
पतिमेकां पङ्क्तिं वंशानुसारेणैकां पङ्क्तिं प्रकल्प्य साध्यानां मरुतां विश्वेषां
देवानामष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिश्च वषट्-
कारश्च त्रयस्त्रिंश इत्येतेषां चतुर्णां गणानामर्थे प्रतिगणं त्रींस्त्रीन्सर्वा-
नेकां पङ्क्तिं प्रकल्प्य मध्यमयोः पङ्क्तयोर्दक्षिणाग्रेषु वर्मेषु पात्रेषु
दक्षिणापवर्गांस्त्रीन्पित्रादीनेकां पङ्क्तिं प्रकल्प्य सर्वान्वसिष्ठादींस्तत्राऽऽ-
द्याय संनिहितान्ध्यात्वा तेभ्यः स्वेषु स्वेषु पत्रेषु पवित्रमासनार्थं
निधायाम्यञ्जनाय तैलं निधाय शरीरपरिमार्जनार्थमपामार्गपिष्टं दत्त्वा
केशप्रक्षालनार्थमामलकपिष्टं दत्त्वा आपस्तरस्त यः पावमानीः शुद्ध-
वत्यः सोमं राजा यत इन्द्रं ब्रह्मजज्ञा पवित्रं त इत्युक्तसाममिश्च
स्नापनं कृत्वाऽऽचमनार्थमुदकं दत्त्वा वस्त्रं प्रदाय पुनराचमनं दत्त्वा
यज्ञोपवीतं दत्त्वाऽक्षतपुष्पमुदकं दत्त्वा पितृभ्यस्तु तिलमिश्रं दद्यात् ।
गन्धद्वारामिति हरिद्राकल्कयुक्तं गन्धं दत्त्वेत्येति धूपं पावमान इति
धीपमर्चन्त्यर्चताऽर्चन्ति गावन्ति त्वा प्रगायेति पुष्पाणि दद्याः । तत
आचमनार्थमुदकं दत्त्वा भोजनार्थं फलानि मूलानि वन्यानि दद्याः ।
पुनश्चोदकम् । अतो दूर्माक्षतान्पात्रेषु कृत्वा देवान्यथापूर्वमित्यादिवंशं
च ध्रुवन्तस्तैस्तीर्थैरमुष्मा अमुष्मापिदमुदकं तृप्तयेऽस्त्विति ध्यायन्त-
स्तर्पयेयुः प्रतिनाम । पितॄणां चाक्षतस्थाने तिलाः । पित्र्यं सर्वं

प्राचीनावीतिनः कुर्युः । एवमृषीणां (देवादीनां) सर्वं कृत्वा
 पश्चात्पितृणां संमार्जनादिभोजनपर्यन्तं सर्वं मन्त्रवदेव कृत्वा पश्चात्
 सर्पणं कर्तव्यम् । वैवं सर्वं यज्ञोपवीतिनः कुर्युः । आपं सर्वं निधीतिनः ।
 पित्र्यं सर्वं प्राचीनावीतिनः । ततो देवर्षिपितृणामुद्घासनं कृत्वा ताना-
 स्तेभ्यस्त्वमृथसाम गायन्तः पांसुमिरात्मानमभ्युक्ष्वापोऽभ्युपेयुः । एतदु-
 त्तर्जनं नाम । ततो गृहं गत्वा यथासंभवमलंकुर्युः । तथाऽऽचार्य उपाकर्म
 करिष्य इति संकल्प्य कृत्स्नेऽग्नौ ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा सप्तर्षी(?)स्त-
 र्षींसंकल्पदोषकपूर्णं कलशे सादयेत् । चतुरो वेदानेके सादयन्ति सर्वं
 ब्रह्मनाद्यर्चनपर्यन्तं पूर्ववत्कुर्युः ॥ १२ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः—

श्रावणीमित्येके ॥ १३ ॥

श्रावण्यां षोडशमास्याम् ॥ १३ ॥

हुत्वोपनयनवत् ॥ १४ ॥

स्तरणादि कृत्वा समस्तान्तामिहोमः । नात्राग्ने व्रतपत इत्यादीन्यर्थ-
 लोपात् । शिष्यास्तु संनिहिता एव भवेयुः । नात्रान्वारम्भः । अत-
 स्तस्कारत्वात् । अथ होमसमापनम् । ततो यज्ञोपवीतमेसले नवे ग्राह्ये
 शिष्यैः ॥ १४ ॥

तत आह—

सावित्रीमनुवाचयेत् ॥ १५ ॥

वाचयेदिति सिद्धेऽन्विति सावित्र्याः पश्चादध्ययनवाचनार्थम् ।
 किं तदनुवाच्यमित्याकाङ्क्षाबलादुपनयनवदित्यस्यापि सूत्रस्य शेष
 इति विज्ञायते । अतः पञ्चोऽर्धचंशः सर्वांमेकैकशो व्याहृतीनामो-
 कारस्य च वाचनं शिष्याणाम् ॥ १५ ॥

सोमं राजानं पर्वदीश्व ॥ १६ ॥

अक्सामनी नियमतो यत्राभ्येतारो निरुद्धासमुक्त्वा विरमन्ति ।
 चिरकालं तावदेकं पर्वाम् आवाहि तद्वो उच्चात इन्द्रज्येष्ठमुपास्म
 इत्येकैकामुचं वाचयेत् । 'ओऽग्राह तद्वो हो व उच्चा' इत्येकैकं साम
 यथावप्राणवाचोवतशुक्रियाद्यशक्वरीसामानि पञ्चोहे सप्त स्तोत्रियाः ।
 तथा रहस्ये ब्राह्मणे पर्वद्यानि वाक्यानि यावदेकार्था[नि] पञ्चविंश-
 सामविधावार्पये देवताप्याये वाऽऽद्यानि वाक्यानि देवसथितरोमित्येत-

दसौ वाऽऽदित्यो यो ह वै ज्येष्ठमित्युपनिषदि संहिते वंशे चाऽऽद्ये
वाक्ये । चकाराद्वेदाङ्गानि लक्षणानि यथागमम् ॥ १६ ॥

धाना दधि च प्राश्रीयुरभिरूपाभ्याम् ॥ १७ ॥

धानावन्तमिति धाना आचम्य दधि क्राव्ण इति दधीनि चकारात्पा-
यसमुत्तरघृतमश्रीयुः । अत्र पूर्वाह्णे नास्तीत्युपदेशः ॥ १७ ॥

हृत्पुपाकर्म ।

श्वोभूते प्रातरधीयीराश्विष्येभ्यः ॥ १८ ॥

श्वोभूते पूर्वाह्ण एव स्नात्वाऽलंकुर्युः । पूर्ववद्वृषीणां स्नानाद्यर्चनप-
र्यन्तं कृत्वा सावित्र्यादीनि पूर्वोक्तानि ब्रूयादाचार्यः शिष्येभ्यः । पूजार्थं
बहुवचनम् ॥ १८ ॥

अनुवाक्याः कुर्युर्भंगादिभिः प्रस्तावैश्च ॥ १९ ॥

ऋक्ष पादमात्रैः प्रस्तारमात्रैः सामसु सावित्री सोमं राजानं कृत्वा
एव । चकारादनर्चाथवाक्यमात्रैर्माह्वणादिषु यथानुवचनीयशिष्यास्तथा
कुर्युराचार्यः[श्च] ॥ १९ ॥

अनुगायनं रहस्यानाम् ॥ २० ॥

इतः प्रमृत्पारण्यानामभ्ययनान्निवृत्तिरौत्सर्जनान् ॥ २० ॥

विद्युत्स्तनयित्नुवर्जम् ॥ २१ ॥

उपाकर्मप्रमृति प्रागुत्सर्जनात्प्रातःसंध्यायां विद्युत्स्तनयित्नुौ दिवाऽन-
व्यायः सायंसंध्यायां रात्रौ । तथाऽऽह मनुः—

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितानिःस्वने ।

सज्ज्योतिः स्यादनध्यायः शेषं रात्रौ यथा दिवा । इति ।

यावच्छम्पा प्राप्तं रोहितादिरोहितादिवर्णां वा गतिर्यावती विद्यते
मैवति तदाऽनध्याय इत्यप्यस्तस्य इति ॥ २१ ॥

अर्धपञ्चममासानधीत्य पौषीमुत्सर्गः ॥ २२ ॥

अर्धः पञ्चमो मासो येषां तेऽर्धपञ्चममासाः । अर्धाधिकाश्चतुरः ।
पुष्पेण युक्तायां पौर्णमास्यां पूर्वोक्तमुत्सर्जनं कुर्युः । अर्धपञ्चममासा-
निति वचनात् । प्रोष्ठपदे मासे हस्तद्वयसंभवे पूर्वहस्त उपाकरणम् ।
आवण्यामप्युपाकरणे पौष्यामेवोत्सर्गः ॥ २२ ॥

तत ऊर्ध्वमग्नानध्यायः ॥ २२ ॥

वर्षसमर्थो मेवा यवा वृक्ष्यन्ते तवाऽनध्यायो भवति ॥ २३ ॥

विद्युत्तनपिलुपृषितेषु च ॥ २४ ॥

संख्यायामेतेष्वालिकमनध्यायः । तथाऽऽह गौतमः—स्तनपिलुष-
रविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निविति । पृषितो वर्षः । चकारः स्मृत्यन्तरो-
क्तानध्यायसंग्रहार्थः ॥ २४ ॥

त्रिसंनिपाते त्रिसंध्यम् ॥ २५ ॥

पातः संध्यायां अयाणां संनिपाते तदहोरात्रमुत्तरं चाहरनध्यायः ।
तार्पसंध्यायां सा रात्रिरुत्तरश्चाहोरात्रः ॥ २५ ॥

अष्टकामवास्यायां चातुर्मासीरुदगयने

च पक्षिणीं रात्रिम् ॥ २६ ॥

माघमासे कृष्णाष्टम्यष्टकाश्चतुर्षु मासेषु मघाः पौर्णमास्यश्चातुर्मास्या
वर्षांस्तु शरत्तु च याः । चकाराहसिणायने चाष्टका अमावास्या ।
चातुर्मासीष्वेकमहोरात्रमुत्तरं चाहरनध्यायः । अयनयोस्तु विवा
चेत्संक्रमणमहुरुपपत्त्याहनी । रात्रिग्रहणमष्टकादिषु पूर्वरात्रवर्जनार्थम् ।
केचिद्विधासंक्रमणे च यद्वात्रिसंनिधौ संक्रमणं तामुपपत्तोऽश्वत्सहिता-
माह रात्रिग्रहणात् ॥ २६ ॥

समस्तचारिणि च प्रेत इति ॥ २७ ॥

स्वाचार्येणोपनीति भेदे मृते ततः प्रमृत्तिकालव्रथमनध्यायः । चकारा-
न्मातुलाविषु ॥ २७ ॥

तत्कापाते भूमिचाले ज्योतिषोभ्योपसर्ग

एतेष्वालिकं विवात् ॥ २८ ॥

ज्योतिषोः सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे चकारावस्थेते च ध्वनी । विधा-
दिति स्मृत्यन्तरोक्तसंग्रहार्थम् ॥ २८ ॥

काप्यां तु कठकौथुमाः ॥ २९ ॥

श्वभ्रेषु यावति वर्ष उदकं तिष्ठति तावति संध्यायां वर्षे सति कठाः
कौथुमाश्चानध्यायमाहर्तुं वर्षमात्रेण ॥ २९ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यसूत्रे तृतीयपटलस्य
द्वितीयः सण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

ः आश्वयुजो रुद्राय पायसः ॥ १ ॥

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां रुद्राय स्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः ।
चरुतश्चमेतत् ॥ १ ॥

मानस्तोक इति जुहुयात् ॥ २ ॥

प्रधानाहुतिः ॥ २ ॥

पयस्यवनयेदाज्यं तत्पृषोदकम् ॥ ३ ॥

समाप्य होममवनयेत् । आज्यसंयुक्तस्य पयसः पृषोदकमिति
नाम ॥ ३ ॥

तेनाभ्यागता गा उक्षेदा नो मित्रावरुणेति ॥ ४ ॥

सायमागताः ॥ ४ ॥

वत्सांश्च मातृभिः सह वासयेत् ॥ ५ ॥

तां रात्रिम् ॥ ५ ॥

नवयज्ञे पायस ऐन्द्राग्रः ॥ ६ ॥

तत्कालपक्वैः सस्यैः साध्यो होमो नवयज्ञः । अहुत्वा तु नधेर्न मोक्त-
व्यम् । शाकादीनां तु न निषेधः । शास्त्रान्तरात्कालद्रव्यावगतिः ।
शरदि पौर्णमास्याममावास्यायां वा व्रीहिभिर्वसन्ते यवैः । इन्द्राग्निभ्यां
स्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति प्रधानाहुतिः ।
चरुतश्चमेतत् ॥ ६ ॥

शतायुधायेति चतस्रभिराज्यं जुहुयादुपरिष्ठात् ॥ ७ ॥

प्रधानाहुतेरुपरिष्ठात् ॥ ७ ॥

अग्निः प्राश्नात्वितीति ॥ ८ ॥

अनेनाप्याज्यं जुहुयात् ॥ ८ ॥

अथ स्विष्टकृदादि—

तस्य शेषं प्राश्नीयुर्यावन्त उपेताः ॥ ९ ॥

यज्ञवास्त्यनन्तरं तस्य पायसस्योपेता उपनीताः स्वमृत्पाः स्वयं
च ॥ ९ ॥

उपस्तीर्यापो द्विर्वस्पावयेत् ॥ १० ॥

मोजनार्थे वाजे ॥ १० ॥

निर्भृगूणाम् ॥ ११ ॥

पञ्चावलीनाम् ॥ ११ ॥

अपां चोपरिष्ठात् ॥ १२ ॥

अपस्तस्मैषोपर्यधाकृन्निनयेत् ॥ १२ ॥

तद्वाञ्छ इत्यसंख्यायप्रगिरेञ्चिन्निरिति(?) ॥ १३ ॥

पाणिना प्राशनम् । मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिः । नान्तराचमनम् ।
नविदक्षितमेकवचनम् ॥ १३ ॥

एतमु त्यमिति वा यवानाम् ॥ १४ ॥

अपं वा यवानां प्राशनमन्त्रः पूर्वो वा ॥ १४ ॥

अमोऽसीति मुख्यान्प्राणानभिमुखेत् ॥ १५ ॥

आद्यस्य चतुर्षु नासिके ओत्रे चामिमुखे । अथ शिष्टमुदगुद्रास्य
मैत्रेणे वस्त्रा वक्षिणां दद्यात् ॥ १५ ॥

आग्नद्राह्यायणं कर्म आचनेनैव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां अर्जनादिप्राशनान्तं पूर्वाह्ने कुर्यात् । उपवसथ्ये-
वाहति ॥ १६ ॥

नमः पृथिव्या इति जपेत् ॥ १७ ॥

मन्त्रत्रयस्य प्रतिषेधः ॥ १७ ॥

प्रदोषे पायसस्य जुहुयात्प्रथमेति ॥ १८ ॥

तस्मिन्नेव दिने रात्र्यामात्ययामे हव्यवाहाय स्वा जुष्टं निर्वपामीति
निर्वापः । सर्वत्र केवलमन्त्रनिर्देशे तूष्णीं निर्वाप इति केचित् । मन्त्रेण
प्रधानाहुतिः । चरुतन्त्रमेतत् ॥ १८ ॥

न्यत्रौ पाणी कृत्वा प्रतिक्षत्र इति जपेत् ॥ १९ ॥

होमं समाप्य जपेद्भूमिगतववाञ्चौ पाणी कृत्वा ॥ १९ ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरमुदगग्रैस्तृणैरुदकप्रवणमास्तीर्य

तस्मिन्नास्तरणे गृहपतिरास्ते ॥ २० ॥

स्वस्तरमिति कर्मनाम ॥ २० ॥

। - : अनुपूर्वमितरे ॥ २१ ॥

सर्वे भूत्याः क्रमेणोत्तरतः स्वस्तरेण वाऽऽसते ॥ २१ ॥

अनन्तरा भार्या पुत्राश्च ॥ २२ ॥

भार्याऽनन्तराः पुत्राः । चकारात्पुत्रानन्तरमितर इत्येके ॥ २२ ॥

न्यश्चौ पाणी कृत्वा स्योनेति गृहपतिर्जपेत् ॥ २३ ॥

भूमिगतौ कृत्वा ॥ २३ ॥

समाप्तायां दक्षिणैः पार्श्वैः संवि-

शेयुस्त्रिस्त्रिर्ध्यात्ममावृत्य ॥ २४ ॥

स्योनेत्युचि समाप्तायां प्राक्शिरसः संविशेयुः ॥ २४ ॥

स्वस्त्ययनानि कुर्युः ॥ २५ ॥

आशीर्वाद आशीर्बचनानि ॥ २५ ॥

ततो यथार्थं स्यात् ॥ २६ ॥

तत एव यथार्थं न पूर्वम् । आग्रहायणमित्यारभ्यैक एवासौ प्रयोग इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रस्तामिस्राष्ट-

म्योऽष्टका इत्याचक्षते ॥ २७ ॥

अपरपक्षाष्टम्यः ॥ २७ ॥

तासु स्थालीपाकाः ॥ २८ ॥

एकस्यामेकः ॥ २८ ॥

अष्टौ चापूपाः प्रथमायाम् ॥ २९ ॥

स्पष्टम् ॥ २९ ॥

तानि परिवर्तयन्कपाले श्रपयेत् ॥ ३० ॥

अष्टकायै त्वा जुष्टं निर्वपामीति निरुप्य विमज्ज्यार्धं स्थालीपाकार्थं चरुस्थात्प्रां निघायापरं चार्धमष्टावपूपान्कृत्वैकस्मिन्कपाले युगपच्छ्रपयेत् ॥ ३० ॥

उत्तमायां शाकमन्वाहार्य ॥ ३१ ॥

उपदंशार्थं ब्राह्मणमोजने न(?) दद्यात् ॥ ३१ ॥

अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ३२ ॥

प्रधानाहुतिश्चरुतन्त्रमेतत् । चरोरूपेण्यश्च किंचित्किंचिदादाय
स्विष्टकृत्तुं संहतमेकैकमवदानम् । उत्तमायां चरुषु हविः । समान-
मितरत् । मध्यमायां तु विज्ञेयं वक्ष्यति ॥ ३२ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यवृत्तौ तृतीयपटलस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

मध्यमायां गौः ॥ १ ॥

स्यादीषाकेन समुच्चयः । चरुमपणवर्जमाज्यसंस्कारान्तं कुर्यात् ॥ १ ॥
तत आह—

तां पुरस्तादग्नेः प्रत्यङ्मुत्सीमवस्थाप्य
जुहुयायः पशव इति ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

हुत्वा वाऽनुमन्त्रयेतानु त्वेति ॥ ३ ॥

स्याहुतिमिध्वं हुत्वा पशुमनुमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

यधमतीभिर्द्भिः प्रोक्षेदष्टकार्यं त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

प्रोक्ष्योत्सुकेन परिहृत्य प्रोक्षणीं पाययेत् ॥ ५ ॥

तूष्णीं च प्रोक्ष्य गृह्यान्सुत्सुकेन पशुं प्रदक्षिणं परिवार्य प्रोक्षजशेषं
पाययेत् पशुमुत्सुकमग्नीं विमृजेत् ॥ ५ ॥

उदद्भुत्सुप्य प्रत्यक्षिरसीमुदक्पादौ संजपयेत् ॥ ६ ॥

शमिता ॥ ६ ॥

संज्ञमायां जुहुयायत्यशुरितीति ॥ ७ ॥

गृहपतिः ॥ ७ ॥

तस्याः पत्नी स्रोतांसि प्रक्षालयेत् ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ ८ ॥

पवित्रे अन्तर्धापोत्कृत्य वषामुद्धारयेदिति ॥ ९ ॥

शमिता ॥ ९ ॥

यज्ञियस्य वृक्षस्य विशाखाशाखाभ्यां परिगृह्यामौ श्रपयेत् ॥ १० ॥

गृहपतिः ॥ १० ॥

प्रसृतायां विशसेच्छमिता ॥ ११ ॥

यदा भण्णाद्वषायां प्रसवेद्वारि तस्मिन्काले शमिता ॥ ११ ॥

उक्तमुपस्तरणाभिघारणं यथा स्विष्टकृतः ॥ १२ ॥

स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात् ॥ १३ ॥

स्पष्टम् ॥ १३ ॥

सर्वाङ्गेभ्योऽवदानान्युद्धारयेत् ॥ १४ ॥

हृदयजिह्वावक्षःशकृत्पक्षद्वयसम्यवाहुषार्धद्वयदक्षिणभोगिगुह्येभ्य
एकादशाङ्गेभ्य आहुतिमात्रमुद्धारयेच्छमिता ॥ १४ ॥

न सव्यात्सक्यनो न क्लोन्नः सव्यं सक्थि निधाय ॥ १५ ॥

अन्वष्टव्यार्थम् ॥ १५ ॥

पृथङ्मेक्षणान्यवदानानि स्थालीपाकं च श्रपयित्वा ॥ १६ ॥

अवदानानां कुम्भ्यां भण्णं चरोस्तूर्णीं निर्वापः । अपयित्वाऽवदानानि
स्थालीपाकं चामिधार्पोदगुद्वास्प प्रत्यमिधार्पं बहिषि कंसप्लक्ष-
शाखाभिकादश सावयेत् ॥ १६ ॥

तत आह—

कंसे रसं प्रसाव्य ॥ १७ ॥

अवदानरसम् ॥ १७ ॥

प्लक्षशाखास्ववदानानि कृत्वा ॥ १८ ॥

हृदपाद्येकादशाङ्गानि निधाय ॥ १८ ॥

एकैकस्मात्कंसेऽवयेदिति ॥ १९ ॥

कंसस्ये रसे प्रत्येकं मध्याग्नुरस्ताच्च ॥ १९ ॥

स्थालीपाकाच्च ॥ २० ॥

स्पष्टम् ॥ २० ॥

अथ परिषेकाद्याज्यमागन्तं तत आह—

चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं वाऽत्र जुहुयादग्रावितीति ॥ २१ ॥

इति विंशतिः पञ्चवदानानि तेषां चत्वार्यष्टौ वा चर्ववदानरसमिधाणि
गृहीत्वा जुहुयात् । अत्रेत्युपस्तरणामिधारणप्रतिषेधार्थमत्रैव गृहीत्वा
जुहुयान्नप्यत इति ॥ २१ ॥

कंसात्पराभिर्द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकामाहुतिम् ॥ २२ ॥

कंसादेव गृहीत्वा परामिर्कामिधौलसला इत्यादिभिः पञ्चभिर्द्वाभ्यामे-
कैकामाहुतिं पञ्चवदानाभ्यां चर्ववदानमिधाम्ना जुह्वा जुहुयात् ॥ २२ ॥

सौषिष्टलतीगष्टम्बा ॥ २३ ॥

कंसे पच्छिष्टं तेनान्विमं नो अनुमतिस्विष्टकृतस्यानापन्नं जुहुयात् ।
अतो न स्विष्टकृतनन्तरमुपरिष्ठास्तोमावि ॥ २३ ॥

बह्वपामिति पिन्धे वपाहोम इति ॥ २४ ॥

पितृदेवस्ये ॥ २४ ॥

जातवेद इति देवस्ये तदादेशमना-

न्नाते यथाऽष्टकाया इति ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणा ॥ २६ ॥

एषकार उपलब्धतुत्पार्थः ॥ २६ ॥

स्थालीपाकस्य पूर्णपानम् ॥ २७ ॥

अत्र यधोत्साहनिवृत्त्यर्थं चरुतन्त्रप्र[क्र]तिरथ होमः ॥ २७ ॥

इति रुद्रस्कन्धकृतापां गृह्यवृत्तौ तृतीयपटलस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ।

नवमीं दशमीं वाऽन्वष्टस्यम् ॥ १ ॥

द्वितीयाऽत्यन्तसंयोगार्था पूर्वाह्नव्यतिक्रापानावृत्ते च । पूर्वाह्नेऽपि-
त्यन्तादपराह्ननियमः । विज्ञं च विषद्वदानमघानत्वात्पाधीनादीनी

कुर्यात् । अत्रापि होमे तदङ्गेषु च यज्ञोपवीतित्वमेव । मध्यंदिनादूर्ध्व-
मपराह्णमहः । पञ्चधा विभज्य चतुर्थोऽहर्भागः । अहस्तृतीयो विभाग
इति केचित् । अष्टकामनुक्रियत इत्यन्वष्टक्यं कर्म ॥ १ ॥

दक्षिणपूर्वे भागे परिवार्य तत्रोत्त-

रार्धे मथित्वाऽग्निं प्रणयेत् ॥ २ ॥

गृहस्य दक्षिणपूर्वे गृह्याग्रेरिति केचित् । प्रोक्षणान्तं कृत्वा प्रणये-
न्निदध्यादित्यर्थः । अस्य अपणार्थत्वात्प्राचीनाधीती ॥ २ ॥

सकृद्गृहीतान्ग्रीहीन्सकृत्फलीकृतान्प्रसव्यमुदायुवं श्रपयेत् ॥ ३ ॥

सकृद्गृहीतान्सकृत्फलीकृतानिति सिद्धवद्यपदेशान्न स्वयंकर्तृकत्व-
नियमः । भूतकालनिर्देशाच्च नापराह्णनियमः । सकृदेव तूष्णीं स्थाल्यां
निरुप्य सकृत्प्रक्षाल्य मेक्षणेनोदायुवं श्रपयेन्मथितेऽग्नौ गृह्ये वा ॥ ३ ॥

अमुष्माच्च सकथ्नो मांसमिति ॥ ४ ॥

अन्वष्टक्यार्थं निहितं सकथ्नो मांसमवदाय भोजनार्थवच्छकली-
कृत्य स्थाल्यन्तरे मेक्षणान्तरेणोदायुवं युगपच्छ्रपयेत् । इतिश्वेदर्थे ।
सक्थिन्न चेद्विद्यते तदेवं प्रथमोत्तमयोरष्टकयोरन्वष्टक्ययोः स्थालीपाक
एवेत्यपरं मतम् । अष्टकायै स्वाहेति जुहुपादिति तिसृष्वष्टका-
स्वविशेषेण वचनान्मध्यमायां पञ्चसंभवे केवलस्थालीपाकहोमोऽप्य-
नुज्ञात एवेति तस्मिन्पक्षेऽन्वष्टक्येऽपि स्थालीपाकप्रणयमेव ॥ ४ ॥

दक्षिणोद्वास्य न प्रत्यभिघारयेत् ॥ ५ ॥

मांसां चरुं च शृतमभिघार्य ॥ ५ ॥

पश्चादग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठः कर्पूः सन्या-

च्चतुरङ्गुलमधस्तिर्यक् ॥ ६ ॥

पश्चादग्नेरुपविष्ट आत्मनो दक्षिणतो दक्षिणापवर्गाः कर्पूः सन्यात् ।
अपणात्पूर्वमेवास्मिन्देश उपवेशने सिद्धे पश्चादग्नेरिति वचनं वक्ष्यमाणं
सर्वमस्मिन्नेव देश उपविश्य कुर्यादित्येषमर्थम् ॥ ६ ॥

तासां पुरस्तादग्निं प्रणयेत् ॥ ७ ॥

मध्यमकर्प्याः पुरस्तादृजुदेशे द्विपदमात्रं स्वस्तरदेशमतीत्य तत्रोपले-
पनादिप्रोक्षणान्तं कृत्वा मथितं सर्वं निदध्यात् । यज्ञोपवीती सर्वत्र
यदा प्राचीनाधीती भूत्वा यज्ञोपवीती भवति तदोपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

स्तृणुयादिति ॥ ८ ॥

स्तरणान्तं पञ्चोपवीती कुर्यात् । नात्र ब्रह्मा । अत्र पश्चात्स्तरण-
पक्षः ॥ ८ ॥

कर्पुश्च ॥ ९ ॥

कर्पूणामुपरि दक्षिणाग्नेः प्राचीनावीती छादयेन्न मति । कर्पुं दर्भ-
भेदः ॥ ९ ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरं दक्षिणाग्नेस्तृणैर्दक्षिणा-

प्रवणमास्तीर्य वृत्तीमुपनिदध्यात् ॥ १० ॥

स्वस्तरमिति कर्मनाम । वृत्ती कर्मफलकं कटकमिति केचित् । स्वस्त-
तोपरि निधानम् ॥ १० ॥

तस्मिन्नेकैकमाहरेत् ॥ ११ ॥

तस्मिन्वृत्तीसंज्ञक उदकपूर्णानि त्रीणि पात्राणि तिस्रो दर्भपिठजू-
लीभ्यरुमञ्जनं तैलं गन्धं सूत्रतन्मूत्रैकैकशः क्रमशो निदध्यात् । एता-
न्मेव प्राचीनावीती कृत्वा पञ्चोपवीती वर्धोपवेशनादिप्रपदान्तं कुर्यात् ।
वर्धयि सादनकाले ऋसं च सादयेत् ॥ ११ ॥

कंसे समवदाय भेक्षणेनोपघातं जुहुयात्स्वाहा सोमाय

पितृमते स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनायेति ॥ १२ ॥

चरुं मांसं च सहामदाय सादनं च सादयेत् । कंसे समये [तं] यदि
मांसं विद्यते । भेक्षणेन तुषजुहोनिवृत्तिः प्रधानहोमघोर्नाशोपस्तरणा-
मिधारणे । उपघातशब्दः पूर्वं व्याहृतिहोमार्थः । अत एवाऽऽज्यमाग-
स्विहकृतः कृत्वा मन्त्रोच्चारणमेतन्मन्त्रान्तो स्वाहाकारनिवृत्तये । अध-
गानान्तं समापयेत् । अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती ॥ १२ ॥

सव्येनोत्मुकं दक्षिणतः कर्पुं निद-

ध्यादपहता इति ॥ १३ ॥

सव्येन हस्तेन कर्पुः प्रज्वाल्य तासां दक्षिणतो निदध्यादुत्मु-
पक्षासमाप्तेर्नानुगच्छेत् । अस्मादिति मन्त्रान्तः ॥ १३ ॥

पूर्वस्यां कर्पू पितुः ॥ १४ ॥

प्रथमस्तावां यक्ष्यमाणं पित्र्यं यत्कृत्यं तत्कुर्यात् ।

मध्यमायां पितामहस्योत्तमायां प्रपितामहस्य ॥ १५ ॥

वक्ष्यमाणं सर्वं पितृतीर्थेन दक्षिणापवर्गं क्रमेण पितृपितामहप्रपिता-
महानुद्दिश्य दक्षिणेन पाणिना कुर्यात् । एत पितर इति पित्रादीनावा-
हयेन्मन्त्रलिङ्गात् ॥ १५ ॥

उदपात्राण्यवसलवि कर्षूषु निनयेदेकैकस्य
नामोक्त्वाऽसाववनेनिङ्क्ष्व ये चात्र त्वाऽनु
याश्च त्वामनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १६ ॥

अवसलवि पितृतीर्थेन । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पितृतीर्थम् । विष्णु-
शर्मन्पितरवनेनिङ्क्ष्वेति पित्रादीनां निर्देशः । यदि नामानि न विद्या-
त्पितः पितामह प्रपितामहेत्येवं ब्रूयात् । पुत्रिकाजातस्तु मात्रे माता-
महाय तत्पित्रे च दद्यात् । अथवा मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च
दद्यात् । यदि जनयितुः पुत्रान्तरं न विद्यते द्वौ द्वौवेकस्मिन्पिण्डे
निर्दिशेत् । पुत्रिकापुत्रस्तथा दत्तपुत्रो जनयितुः पुत्रान्तरामाधे । एव-
मन्योऽपि द्वयोः पुत्रः स्यात् ॥ १६ ॥

तथैव पिण्डान्निधाय जपेदत्र पितरो माद-
यध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ १७ ॥

कंसादगृहीत्वाऽवनेनिङ्क्ष्वेत्येतस्य स्थाने मुङ्क्ष्वेत्यूहः ॥ १७ ॥

उक्त्वोदङ्गुष्ठवर्तेत सव्यं बाहुमु-
पसंहृत्य प्रसव्यमावृत्य ॥ १८ ॥

व्याहृतिपूर्वां सावित्रीं तस्यां चैव गायत्रम् । यद्वा ऊ विश्वतिरित्या-
दीनि पित्राणि सामान्युक्त्वा सव्यं बाहुमुपसंहृत्य दक्षिणं बाहुं प्रसार्य
प्रसव्यमावृत्योदङ्मुखः स्यात् ॥ १८ ॥

उपताम्य कल्पाणं ध्यायन्नग्निपर्यावर्तमानो जपेदमी-

मदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति ॥ १९ ॥

यथाशक्ति निरुच्छ्रास आसीन उच्छ्वास्य यदाऽऽत्मनोऽभिलषितं
मेऽस्त्विति ध्यायन्नपेत् । अभिलषितं तृप्ताः पितरः प्रयच्छन्ति [इति]
हि स्मरन्ति ॥ १९ ॥

तिस्रो दर्शपिङ्गुलीरजने निवृष्य
कर्पूषु निदध्यायथापिण्डम् ॥ २० ॥

अद्वयोऽष्टः ॥ २० ॥

तैलं सुरभि च ॥ २१ ॥

सुरभि ग्रन्थः । अम्यद्वयानुलिम्पेत्युहः ॥ २१ ॥

पिण्डप्रभृति यथार्थमुद्देत् ॥ २२ ॥

सप्तम् ॥ २२ ॥

अथ निह्वननम् ॥ २३ ॥

अथानन्तरवेक्षे कर्पूणां पश्चात्पाणी निधाय निह्वननमिति वक्ष्यमाण-
शब्दा व्यवहारार्था ॥ २३ ॥

पूर्वस्यां कर्प्या दक्षिणोत्तानौ पाणी

कृत्वा नमो वः पितरो जीवाय

नमो वः पितरः श्रुपायेति ॥ २४ ॥

पूर्वस्याः कर्प्याः पश्चात्समीचे दक्षिणं पाणिं मागप्राङ्गुलिमुत्तानं मूढो
निधाय तदुपरि तथैव सद्यं न्यञ्चं पाणिं कृत्वा जपेत् ॥ २४ ॥

सद्येनोत्तानौ मध्यमायां नमो वः पितरो

घोराय नमो वः पितरो रसायेति ॥ २५ ॥

सद्यस्पोपरि दक्षिणं न्यञ्चं कृत्वा ॥ २५ ॥

दक्षिणोत्तानौ पश्चिमायां नमो

वः पितरः स्वधायि नमो वः

पितरो मन्यव इति ॥ २६ ॥

गतम् ॥ २६ ॥

अञ्जलिं कृत्वा नमो व इति ॥ २७ ॥

नमस्काताञ्जलिं कृत्वा पितृनुपतिष्ठते ॥ २७ ॥

सूत्रतन्नुन्कर्पूषु निदध्यात्पथां पिण्डमेतद् इति ॥ २८ ॥

क्रमेण ॥ २८ ॥

ऊर्जं कृत्वा नमो व इति नमस्काराञ्जलिं
यहन्तीरिति कर्पूरनुमन्त्रयेत् ॥ २९ ॥

सकृत् ॥ २९ ॥

मध्यमं पिण्डं पुत्रकामां प्राशयेत् ॥ ३० ॥

[स्पष्टम्] ॥ ३० ॥

आपतेति पत्नी मन्त्रं ब्रूयादङ्गत्रो हत

इत्युल्मुकमग्नौ प्रक्षिपेत् ॥ ३१ ॥

पद्मक्षिणतो विहितं मन्त्रलिङ्गात् ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वपात्राण्यतिहेरेयुः ॥ ३२ ॥

निहितानि परिचारका उद्घासयेयुः ॥ ३२ ॥

एष एव पिण्डापितृयज्ञकल्प इति ॥ ३३ ॥

प्रयोगकृत्स्नैरेयातिदिश्यते न कालः । स खन्यतो विज्ञायते । पश्मि-
न्नहोरात्रेऽभावास्याक्षणस्तस्मिन्नेवापराह्णे कुर्यात् ॥ ३३ ॥

विशेषस्तूच्यते—

गृह्येऽग्नौ हविः श्रपयेत् ॥ ३४ ॥

चक्रे(गे)व न मांसम् ॥ ३४ ॥

तत एवातिप्रणयेत् ॥ ३५ ॥

गृह्याग्नेरेकदेशं प्रणतस्य कर्मापवर्गे लौकिकत्वं चाथ गृह्याऽस्ति
दक्षिणा च हविर्दृष्टिद्वानम् ॥ ३५ ॥

एका कर्पूः ॥ ३६ ॥

एकस्यामेव पित्रादीनां घ्राणाणामपि सर्वं यथाक्रमं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

न स्वस्तरः ॥ ३७ ॥

स्वस्तरवेशे द्रव्याणां न निधानम् ॥ ३७ ॥

मधुपर्कं प्रतिग्रहीष्यान्निदमहमि-

मामिति तिष्ठश्रूयते ॥ ३८ ॥

मधुपर्कमदातुः परिचारकैः प्रतिग्रहीतुः पुरस्ताद्गोमयेन गोमूर्तं
कारयित्वा तत्र विष्टरादिषु पूजासाधनेषु समाहृतेषु तान्मधुपर्कायां-

न्यायन्मधुपर्कं प्रतिग्रहीष्यन् । अथ पैतृकमसङ्गाद्दहनविधिरुच्यते—
 आहिताग्नेर्मरणसंशयेऽग्नीन्विहृत्याजसं कुर्यादा । दहनादा व्याधिमोक्षाद्वा
 पद्यपरपक्षे मरणं शङ्केत यावत्पयोऽपरपक्षस्यातिशिष्टाः सायंप्रातराहुत-
 रस्ताः सर्वास्तदानीमेव क्रमेण हुत्वाऽमावास्येष्ट्या यजेत । केचित्पक्ष-
 होमतन्त्रेण होममिच्छन्ति । इष्ट्यमाद्ये चतुर्गृहीतान्याज्यानि तस्यै तस्यै
 प्रधानदेवतायै पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहुयात् । प्रकान्ताया-
 निष्ट्या हविष्कृत्यसंभवे चतुर्गृहीतेष्वोऽज्यैर्यजते । हविषः कृतेषु
 यदि म्रियेत सर्वेभ्यः प्रधानहविर्भ्यः समवदाय सर्वाः प्रधानदेवताश्च-
 तुर्या विमक्त्याऽनुहुत्य स्वाहाकारेण जुहुयात् । मरणादूर्ध्वं शिष्टस्य
 लोप एव । पद्यहुतास्वेवातिशिष्टाहुतिष्वन्वारम्भायां चेष्ट्या म्रियेत तदा
 द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाहवनीये जुहोति ।
 योऽस्याग्निजुह्वतो मांसकामः संकल्पयते यजमानमांसं जानाति । ते
 हविषे साविताय स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं नयत्विति सर्वस्य समाधयर्थम् ।
 चातुर्मास्यादिष्वारब्धेष्वन्येव दिशा समाप्तिः । यदि पूर्वपक्षे रात्रौ
 मरणं शङ्केत तदानीमेवाऽगामिनीं प्रातराहुतिं जुहुयात् । पद्यविहृते-
 रग्निषु म्रियेत तदानीमेव विहृत्यातिशिष्टसमाप्तिं च कृत्वोपक्रमः ।
 मरणसमीपकाले दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्सिकताः प्रकीर्य दक्षिणाग्नेषु दर्भेषु
 दक्षिणाशिरसं संवेश्य 'अग्न आयाहि धीतये' 'एष स्य धारया सुत'
 इति वर्गद्वयं त्रीण्याज्यदोहानि 'आदिपत्यस्य रेतसः' 'उद्वयं तमस-
 स्पति' 'उन्नयामि' इति सामानि प्राक्स्मृतिविवोधात्संस्कर्ता भ्राव-
 येत । तवश्वावीयानि च भ्रावयेद्यदि भ्राव्यस्तवश्वावीयाद्यधीतवान् ।
 केचिद्दूर्गित्यादियमन्तं तवश्वावीयान्याहुः । शाखान्तरस्थानीत्यपरे ।
 मरणकाले 'अभिप्रद्या अप्सु दक्षाः सेतुयाम च' [इति] दक्षिणे
 कर्णे जपति । स्मृतिश्रेये तवश्वावीयानां निवृत्तिः । मृतश्चेत्सेतुयामा-
 न्तानां निवृत्तिः । उत्क्रान्ते प्रजापतेर्हृदयं मनसा ध्यायेत् । स्नापयित्वा
 शवमलंकृत्य च दध्वाऽदशेनाहुषे पाण्योः पादयोश्चौदुम्यर्यामासन्ध्यां दक्षि-
 णाशिरसमुत्तानं संवेश्योदरदक्षेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य ज्ञात्यादयो
 निर्हर्न्त्यग्नीध्वाऽऽहिताग्नेरीपासनं च । यदि सर्वमाहितोऽनाहिताग्निमौ-
 पासनेन ब्रह्मचारिणं कपालसंतपनाग्निनोत्तपनीयेनेतरानलेन अग्नौ
 पशुः स्मृष्टानि विच्छिन्नाग्निर्विपुलाग्निर्वा प्रमीयेत द्वादशगृहीतेन सुचं पूर-
 यित्वा लौकिकेऽग्नौ प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नुहोति । क्षीरधिमधु-

मृततिलतण्डुलोदकुम्भवर्मपरशुयज्ञपात्राणि पुरस्तादग्निन्संस्कृतां मुक्त-
 शिखो मध्यतः शवं पश्चात्संभारानितरे श्मशाने निहितेषु संकल्पोत्पृ-
 ज्यान्ते गच्छा (त्वाऽ) ग्रमध्वनः पूर्वमेष वः सुहृदो दिवं परं व्योम
 नयध्वं गच्छन्तं स्थानमुत्तममिति प्रागुदीच्यां दिशि पञ्चदश प्रक्रमा-
 न्यक्रम्य प्रकान्तदेशं दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणममङ्गुरमनिरिणमसुपिरं समं
 वाऽऽर्द्रया शमीशाखया पलाशशाखया वारुणशाखया वाऽपसर्पत प्रेता
 ये केचिदिह पूर्वजा इति दहनदेशं संभृज्याद्भिरवोक्ष्य तिस्रः कर्पूदक्षि-
 णापवर्गाः परशुना स्रात्योद्धृत्य मृत्तिका पलाशपत्रपुटे कृत्वा पात्र्यां
 दिशि निधायाप उपस्पृश्य तिलतण्डुलानां भुक्तिं पूरयित्वा यमाय दह-
 नाधिपतये प्रेताय स्वधा नम इति प्रथमस्राताया निवपति । कालाय
 वहनाधिपतये प्रेताय स्वधा नम इति मध्यमायाम् । सृत्यथे वहनाधि-
 पतये प्रेताय स्वधा नम इत्युत्तमायाम् । आद्येन वा मन्त्रेणावशिष्टान्स-
 र्वतः प्रसव्यं प्रकीर्य मध्यमायां कर्पूां हिरण्यशकलमुपरि निधाय तत्र
 दर्मानास्तीर्थं तेषु यज्ञियैः काष्ठैर्दक्षिणाग्रेर्दक्षिणचिर्तिं चित्वा प्रेतस्य
 कशश्मश्रुलोमनखानि बाधयित्वा दक्षिणतो वितस्तिमात्रमवटं सनित्वा
 तत्र तानि निदधाति । स्नापयित्वा शवं चिर्तिं चान्दिरवोक्ष्य शवमुत्तानं
 दक्षिणाशिरसं संवेद्य शवं परिस्तीर्य दक्षिणाग्रेर्दक्षिणाग्रेषु धर्मेषु
 पश्चात्पात्राण्यासाद्य पश्चाद्गार्हपत्यमवसादयति । दक्षिणतो दक्षिणाग्निं
 पुरस्तादाहवनीर्यं सम्यावसथ्यौ च धायव्यामीपासनं पुरस्तादास्ये चक्षु-
 षोर्नासिकयोः श्रोत्रयोश्च सप्त हिरण्यशकलानाज्यविदून्वा सप्त
 द्याहृतीर्मनसा ध्यायन्निरस्यत्याज्यं मुखे निनीय पादप्रमृत्वा-
 मुखान्तात्संततं शेषं निनीय दक्षिणतः पात्रं निरस्यति एवं
 अधिमधुतिलतण्डुलाश्च । आहिताग्निश्चेत्पात्राणि सादयेत् । पानि
 बिलवन्ति तानि पृषदाज्येन पूरयित्वात्तानानि सादयेत् । शिरसि
 कपालानि चरुस्याली च बहुपशुके कर्मणि समवदानार्थं चम-
 सोत्थितं च शिरस्येव सादयेत् । इडापात्रमित्यन्ये । ललाटे प्राशि-
 त्राहरणं नासिकयोः सुवो कर्णयोश्चाऽऽस्ये हिरण्यशकलमवधापानुस्तर-
 णिक्या गोर्वपया मुखं प्रच्छाद्य तत्राग्निहोत्रहवर्णः प्रागग्रां दक्षिणे
 पाणौ जुह्वं सव्यं उपमृतं पार्श्वयोः स्फयोपवेशावनुस्तराणिक्या
 नाम मांसपिण्डौ वर्तुलाकारौ तपोर्दक्षिणं दक्षिणे पार्श्वं सव्यं
 उरसि ध्रुवामुदरे पात्रीमुपस्थे कृष्णाजिनं दक्षिणस्य

दक्षिणत उत्तृसलं दक्षिणसकथ्यनु सुसलानि पादयोः शकटशूर्पे इतरत्सर्वं
 कृष्णाजिनानन्तरेण सकथयति सादयेत् । क्रमस्तु कृष्णाजिनानन्तरस्य ।
 अथ सपिण्डाः स्त्रीप्रथमाः कनिष्ठपूर्वा आर्द्रं गौरिति यामतृचस्य प्रथमा
 स्तोत्रीयां सपदस्तोमामुक्त्वाऽग्नम् ज्योतिरिति सत्रस्यार्द्धं गीत्वा
 सव्यतः केशान्प्रकीर्य दक्षिणानूकनाग्नानाः पाणिभिः सिग्मिरभिधू-
 न्वन्तो प्रदक्षिणं सृतं त्रिः परीयुः । वातास्ते वान्तु पथि पुण्यगन्धा
 मनःशुभा पात्रशुभा अनुलोमास्त्वचः सुखा मांससुखा अस्थिसौख्या
 बहन्तु त्वां मरुतः सुकृता यत्र लोका इति सृतमनुमन्य दक्षिणतः
 केशान्प्रकीर्य सव्यानूकनाग्नाना अभिधून्वन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परीयुः । एवं
 द्वितीयां स्तोत्रीयामुक्त्वा सत्रस्यार्द्धं अपदक्षिणानुमन्त्रणं पूर्वधत्तृतीया-
 मुक्त्वाऽपि तथैव कुर्युः । त्रिषु स्थानेषु सिग्वाता मयन्ति ग्रामे पथि
 चितार्था सर्वे चितार्था वा । अथ पत्नी संस्कृता या शिरसि धर्मेषु
 पूर्णकुम्भं निधाय सृतं त्रिः प्रदक्षिणं पर्येति । प्रथमे प्रदक्षिणेऽग्नना
 परश्रुता वाऽधस्तात्किंचित्पहरति उदकुम्भं तां धारामनुमन्त्रयेत्—
 'इमा आपो मधुमत्योऽस्मिन्स्ते लोकमुपदुहन्तामक्षीयमाणाः स्वधा नमः'
 इति । एवं द्वितीये तृतीये चोपर्युपरि प्रहरणमन्तरिक्षे स्वर्ग इति
 मन्त्रविकारस्तिष्ठन्नोदककुम्भं विसृजेत् । प्रास्थेत्कपालस्थमुक्कं मेतस्य
 प्राणस्थानेष्वप्याप्यायस्वेति निनयति । कृष्णातिष्ठैर्मृतमवकीर्षाङ्गुष्ठपादौ
 छिन्वाऽऽज्येन पराद्मुक्तो हस्ताभ्यां सुरभिर्नाकपृष्ठं स्वधा नम इति
 मेतस्य पादावभ्यज्याऽऽर्द्रानोषधिवनस्पतीनालभ्योत्तिष्ठति । पयसा
 हस्तौ प्रक्षाल्याऽऽर्द्रं पश्यति । ब्राह्मणं गां च दृष्ट्वा सुवर्णमालभ्य
 कुक्षैर्मृतं छादयित्वा सर्वेभ्योऽग्निम्य उलपराजी स्तृणुपात्तत्र यथाऽस्मि-
 न्नयः समवेयुः । आहवनीयश्चेत्यथममेयाद्ब्रह्मलोकमेप्सतीति विद्याद्ब्राह्-
 मयाद्देवं लोकं दक्षिणाग्नेः पितृलोकम् । तस्मात्त्वमाधिजातोऽसि त्वदप्ये
 जापतां पुनरसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्यग्नींशरिरेण संयोजयेत् ।
 असाविति मेतनाम ब्रूणाहिष्णुशर्मन्नितिवत् । अथ नाके सुपर्णमिति
 ग्रामे भेयेनोपतिष्ठेत् धूम उदिते त्वेपस्ते धूमं कण्वतीति प्रज्वलितेऽग्ने मृदा-
 महा९ असीन्वेतपोरन्यतरेण वाऽग्नोऽग्नम् ज्योतिरिति च त्रिचिरितामि
 सामानि गायेत् । दहनमन्त्रेणाऽऽज्याहुतिं च हुत्वा वामदेव्यं तृचेगीत्वा
 नमो वः पितर इत्युपांशु जापित्वा तूर्णीं प्रदक्षिणं कुर्यात् । पत्नी-गां
 दक्षिणां-संस्कृते दद्यात् । तदमाये दायाद् । अथ सपिण्डा अधोमुक्त्वा

उदकं व्रजन्ति । राजपुरुषः स्वगोत्रबान्धवो वा कण्टकिनीं शास्त्रामादाय माऽवतरतेति तान्निवारयेन्न पुनरवतरिष्याम इति प्रतिब्रूयुः । केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्येकैकवाससो दक्षिणामुखाः सकृदुपमज्ज्योत्तीर्षाऽऽचम्यामुं प्राप्नोत्वमुं प्राप्नोत्विति वासः पीडयन्ति । केशान्प्रकीर्येत्यादिरेवं त्रिराचम्यासावेतत्त उदकमित्युदकाञ्जलिं तिलमिश्रं दशुर्वत्सगोत्राय कृष्णशर्मणे प्रेषतापेततिलोदकं ददामीतिवन्मन्त्रोऽथोदकवासांसि गृहीत्वा ग्रामं प्रविश्य गृहद्वारपार्श्वे वटे शरावं तदुपर्यश्मानं च निधाय स्त्रीप्रथमाः कनिष्ठपूर्वा उदकदानमन्त्रेण तत्र वासं (सांसि) पीडयन्ति । वासं च दीपं च पुरः प्रविश्य मरणदेशं गोमयेनोपलिप्य प्रदीपे प्रज्वलिते दूर्वातण्डुलानुदकमिश्रान्विकिरन्ति । स्वस्त्यस्तु वो गृहाणां शेषे शिवं वोऽस्त्विति । अथ सायंकाले प्रेतोद्देशेनेकं ब्राह्मणमामन्त्र्य कंसवज्रादिना पथासंगवं तर्पयेयुः । द्वितीयादिष्वहःसु दशाञ्जलिष्वुदकक्रिया । प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेषु वाऽहःस्वासंचयनाद्धारिवासः पीडयन्ति । पावदाशौचं सर्वे सपिण्डा अधःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे न मार्जधीरन्न दानप्रतिग्रही यज्ञस्वाध्यायी च तेषां निवर्तते । नित्यं व्रतानि धर्ज्यानि । एकोद्दिष्टान्मांसं न भक्षयेयुः । संस्कृतां भोजनारपूर्वं द्वितीयादिष्वहःसु गृहद्वारपार्श्वे दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु बलिं दद्यादेव ते बलिरिति मन्त्रविकारः । एष ते पिण्ड इति पिण्डाकृतिं वा दद्यात् । दशाहमभ्ये यदि दशौ भवति मातापितृव्यतिरिक्तानां तत्रैव पिण्डोदकसमापनम् । एवं पत्नी पूर्वमारणीं संस्कुर्यात् । अस्याः केशश्मश्रुलोमनखच्छेदवर्ज्यपनानन्तरं स्नानं च निवर्तते । सहप्रवासे धूपत्योः सहैव पितृमेधः कार्यः पृथक्पिण्डोदकक्रिया ।

रजस्वला प्रसूता वा सुता चेदुद्धृतेजलैः ।

स्नापयित्वा च तां पावमानीभिः स्नापयेत्पुनः ॥

आच्छाद्यान्येन वस्त्रेण कुर्याद्वाहादिकं ततः ।

यद्युत्सृष्टाग्निर्विच्छिन्नाग्निर्विधुराग्निर्वा भ्रमीयेतोद्धृत्यायोक्ष्य विकारं कल्पयित्वा गार्हपत्यापतनेऽग्निं मथित्वा तूर्णार्नि विहृत्य द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा भजापतिं मनसा ध्यायन्नाहवनीये जुहुयात् । औपासनाग्निविच्छेदादौ लौकिकाग्नौ द्वादशगृहीतं कुर्यात् तत् उपक्रमते । यद्यात्मरुढोऽ(दा)ग्निर्भियेत तस्य दक्षिणं पाणिं लौकिकेऽग्रावमित्योपावरोहेत्यवरोहेत् । यद्यरण्यारुढोऽ(दा)ग्निर्भियेत तस्य दक्षिणेन

पाणिनाऽऽरणिं संस्पृश्य मथित्वाऽवरोहयेत् । यदि देशान्तरे श्रियेता-
 संस्काराग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निरक्षणाथं तस्य मृत्तिमवधानान्तरं
 पाथिकृतीमिष्टिं कृत्वा तदर्थं विहृतानेवाग्नीनजम्बान्कुषात् । या मृत-
 यत्सा यत्सान्तरेण द्रुह्यते तां प्राचीनावीती दोहयति । परित्तरणदर्मान्
 दग्धान्दक्षिणाग्रान्कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य शीतिं तस्मिन्नाधिषाय
 दक्षिणोद्वास्य सकृदेव सर्वं तूष्णीमुन्नीयाधस्तात्समिधं धारयन्दक्षिणेन
 विहारमुद्धृत्य सकृदेव सर्वं तूष्णीं जुहुयात् । प्राशनोन्नेचनपरिषेवनानि
 न स्युरितरत्सर्वममन्त्रकं कुर्यात् । प्रेतं तेलद्रोणयामवधाय शकटेन ग्राम-
 सीमानमाहरेद्दृष्ट्वाऽस्थीनि कृष्णाजिनेनोपनह्य ब्रह्मचारी मृन्मयमो-
 ज्यधः शय्यां हरेत् । तत्राग्नीहोत्रा बहेत् । एवमेवौपासनेनाऽऽहिताग्नि-
 (र्ति) दहेद्यज्ञपात्रवर्जम् । ब्रह्मचारिणं कपालसंतपनाग्निनोत्तपनीये-
 नेतराननेन । स्त्रियोऽनुपनीतानां कुमारानां च संमार्जनं दहने समन्वये
 स्पातान्नितरत्सर्वं तूष्णीं कुर्यादुदकक्रियाऽपि मन्त्रेण वा । अस्थिसचय-
 नादीनि वर्तन्ते । पाषदाशौचमेवोदकक्रिया । चुडाकरणात्प्राङ् न भूत-
 स्कारो मोदकक्रिया । प्रासङ्गिकमुक्तम् । दहनशेष उच्यते । यदि शरीरं
 नश्येत्पलाशपत्रैः समूलैः कृष्णाजिनेन पुरुषाकृतिं कुर्यात् । चत्वारिं-
 शता शिरो पञ्चमिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशता पञ्चाशता
 बाहू तयोरेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीः सप्तत्या सप्तत्या पादौ
 तथैवाङ्गुलीरष्टाभिः शिथ्रं द्वादशमिर्वृषणं तां कुशैर्वैद्यमिता प्रेतं
 संकल्प्य पूर्ववद्देहत् । अग्निसरीरास्थनामन्यतमस्य वा सद्भावे
 वा संस्कारः । द्वितीये तृतीये पञ्चमे सप्तमे वाऽश्व्यस्थिसं-
 चयनं कुर्यात् । स्नातोदकक्रियां कृत्वा द्वारे वासः धीढ-
 पित्वा शरापाशमानाबुद्धत्पावटं पूरयित्वा पिण्डं दत्त्वा चरुस्थालीं
 तण्डुलशरावकुम्भक्षीरदधिमधुघृतोदकहिरण्यशकलनारिकेलपूपपुष्पफ-
 लशैवलधीरणस्तम्बादुम्बरशास्त्रासंदंशेध्मकदंभादीन्गृहीत्वा श्मशानं
 गत्वा दहनाग्रेकमुक्तं दक्षिणाऽपोह्य तदभावे मथित्वा प्राजापत्यान्तप-
 श्वकं विधाय गृह्योक्तेन विधानेन ब्रह्मपथदाज्यभागस्विष्टकृच्छ्रबलि-
 वर्जं यमाथ त्वा जुष्टं निर्वपामीति निरुप्य जीवतण्डुलं भषयित्वा
 दक्षिणोद्वास्य नामिधारयेत् । व्याहृतिभिरार्ज्यं हुत्वापस्तरणामिधार-
 यजं दर्पां चरोः सकृत्सकृद्गृहीत्वा सप्तऽऽहुतीर्जुहोति स्वाहा सोमाय
 पितृभ्यो स्वाहाऽप्ये पितृभ्यो स्वाहाऽप्ये कप्यादे स्वाहाऽप्ये कप्या-

हनाय स्वाहा यमाय स्वाहा यमायमीश्यां स्वाहा विवस्वत इति ।
यज्ञवास्त्वन्तं कृत्वा तन्त्रं समाप्य क्षीरोदकेनौदुम्बरशासयाऽस्थीन्यवो-
क्ष्याऽऽर्वाणि कृत्वा पलाशसंदंशेनौदुम्बरसंदंशेन वा शिरस्पुसि
पार्श्वयोः पादयोः पाण्योश्चास्थीन्यप्रदक्षिणानि गृहीत्वा दक्षिणतः
पलाशपत्रपुटे कृत्वा वह्नेमं भग्नं प्रच्छाद्य धीति माति मानुनेति कुम्भे
समाप्य क्षीरदधिमधुघृतोदकेः पूरयित्वा हिरण्यशकलमुपरि निधाय
प्राग्वाहिनीं सरस्वतीं संकल्प्य प्राचीं रेखामुल्लिख्य तत्रोदकं निनीय
तस्मिन्नुदकेऽस्थिकुम्भं प्रावयित्वा वृक्षमूलेऽस्थिकुम्भं निदधाति । निख-
मेद्वा पावदस्थीनि सुरक्षितानि भवन्ति तावत्स्वर्गं लाके वसति
सुतः । अनङ्गवान् (जुहं) कंसो (सं) वासो दक्षिणा (णा) संस्कर्त्रे
दद्यात् । पत्नी दायादो वा यदीच्छेज्जीवन्नेय संस्कर्त्रे दद्यात् । ऊर्ध्व-
रेताः प्रजनासमर्था स्त्री वाऽस्थीनि दध्यादिति केचित् । अथ मस्म
समुह्य मस्मराशिं कर्दमेन प्रच्छाद्य शैथलेन च्छादयित्वा धीरणस्तम्बं
तत्र प्रतिष्ठाप्य पुष्पपत्रैः प्रच्छाद्य पुष्पमयीं प्रतिकृतिं कृत्वा पुष्पफल-
मक्षान्प्रकीर्य तं चरुशेषं भेतराजाय नमः भेतापेति दत्त्वोदपात्रं तत्र निन-
येत् । संचित्योदकक्रियास्थानं तदहर्नं गच्छेयुः । अथ दशमेऽहनि केश-
श्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा स्नात्वा दशाञ्जलिमुदकं वत्त्वा पूर्ववद्वेदिका-
पूजां कृत्वा च पुनः स्वात्वाऽग्नौ आयुंषीत्यादित्यमुपस्थाय पश्येम शरदः
शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतं भवाम
शरदः शतं शृण्वाम शरदः शतं प्रव्वाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः
शतं उपोक्ष्य सूर्यं हृशेयमिति सर्वे सपिण्डा जपेयुः । अथ ग्रामश्मशा-
नयोर्मध्ये महापथे वृक्षमूले वा गोचर्मण्युपविश्य गृह्योक्तविधानेन
लौकिकेऽग्नौ चरुमन्त्रैः सप्ताऽऽहुतीर्हुत्वा तन्त्रं समाप्य पुण्याहं वाचयेत् ।
नात्र ब्रह्मणा भवितव्यम् । गृहागताः सगोत्रा उदकदातारः पुत्राः
पौत्राः प्रपौत्राश्च जीवन्तु शरदः शतमिति जपेयुः । अथैकोद्दिष्टम् ।
दशमेऽहनि रात्रौ भेतोद्देशेनैकं ब्राह्मणमामन्त्र्य प्रभाते गृहं गोमयेनो-
पलिप्य मध्यंदिन एकोद्दिष्टं कुर्यात् । प्राणायामं कृत्वा प्राचीनावीती
भूत्वेकां कर्षूं स्नात्वा तत्र दक्षिणाग्रान्दर्भाञ्निधाय ततः पश्चात्प्राङ्मुख
ब्राह्मणमुपवेश्य तिलमिभ्रैर्जलेस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषूद-
ङ्मुखमुपवेश्य तस्य दक्षिणं पाणिं दक्षिणेन पाणिना संस्पृश्य वत्सगो-
त्राय विष्णुशर्मणे भेताय प्रथमैकोद्दिष्ट्यान्द्रे भवता क्षणः कर्तव्य इति-

वत्येतस्य योजनानामनिर्देशेन वरणं कुर्यात् । ॐ तथेति मोक्षा । प्राप्तोतु
मवानिति प्रदाता । प्राप्तवानीति मोक्षा । ततस्ताम्बूलादि प्रदायाग्न्यङ्गे
कुर्यात् । स्नातयति प्रादप्रक्षालनवरणे पूर्ववत्कृत्वा पवित्रान्तर्हिते पात्रे
शं नो देवीमिति मन्धोदकं गृहीत्वा तिलोऽस्मीति तिलानावपेत् । सर्वत्र
पितृशब्दस्थाने भेतशब्दं ब्रूयात् । अत्र स्वधानमःशब्दो न स्याताम् ।
ततो योजनपात्रं दत्त्वाऽर्धपात्रस्थं पवित्रं तस्य दक्षिणहस्ते दक्षिणाग्रं
निधायार्धपात्रात्किञ्चिदुक्कमादाय वा विधा आपः पयसा संश्रमूयुषं
अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीयां हिरण्यवर्णां यज्ञियास्ता न आपः शं स्यो-
ना सुहृदा भयान्वित्यनेन मन्त्रेण यज्ञशर्मन्नेतत्तेऽर्धमिति वभेतनामोक्त्वा
सपवित्रे हस्ते निनयेत् । मोक्षाऽस्त्यर्धमिदमुक्त्वा तज्जलं शिरस्यवन-
येत् । दाता पुनः पवित्रमादायार्धपात्रे प्रक्षिप्य मन्धवत्प्रधानादिकं प्रदाय
सर्वव्यञ्जनसहितमन्नं पात्रे निधाय पृथिवी ते पात्रं धौरपिधानं ब्राह्म-
णस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्याधतां प्राणापानयोजुहो-
म्यक्षितमसि मेघा क्षेष्टा असुत्रासुप्मिलोक इत्यनेन योजनपात्रमालस्य
भोक्तुरङ्गुलिमिदं विष्णुर्विचक्रम इत्यनेन मन्त्रेणाग्नेऽवधायापहता इत्य-
नेन मन्त्रेणाप्रदक्षिणं परिपिष्य भोजनकाले मूर्धुवः स्वरिति जपित्वा
सावित्रीं तत्साम च पट्ठा च विष्पतिरित्यादि कनिकन्तीत्यन्तं
विष्णवर्गं चोक्त्या मुक्तवति तृप्तोऽस्मीति पुष्ट्या तृप्तोऽस्मीत्यनुज्ञातस्ते
भेत जीदाय ते भेत शूषाय ते भेत घोराय ते भेत रसाय ते भेत मन्धव
इति ते भेत भेत गृहान्नः भेत देहि सदस्ते भेत देभ्येति मन्त्रमूहेन जपेत् ।
ये त्वग्निदग्धा जीवा ये अप्यदग्धाः कुले मम । भूमी दत्तेन तुष्यन्तु तृप्ता
यान्तु परां गतिम् । इत्यनेन मन्त्रेणोच्छिष्टसमीपेऽन्नं प्रकीर्य सकृदाधान्ते
ज्ञेयमन्नमन्नक्षेपैः किं कियतामिति गृह्येष्टैः सहोषमुज्यतामित्यनुज्ञात
उच्छिष्टसमीप एकां कर्पू खात्वा कर्षामुल्लुक्कं प्रज्वालयापहता इत्यनेन
मन्त्रेणोत्तमकं दक्षिणतो निदध्यात् । अथोदकपात्राज्जलमादाय यज्ञ-
शर्मन्नितिवत्येतनामोक्त्वाऽवनेनिदध्व ये चात्र त्वाऽनु यांश्च त्वमनु
तस्मै ते नम इति पितृतीर्थेन निनयेत् । जलपात्रं कर्षां दक्षिणतोऽवाहू-
मुर्यं प्रक्षिपेत् । अथ कंसपात्रे चरुं मर्दयित्वा तिलव्यञ्जनादिभिर्मिथी-
कृत्य कुक्कुटाण्डप्रमाणवेकं पिण्डं देवदत्तशर्मन्मुहस्व ये चात्र त्वाऽनु
यांश्च त्वमनु तस्मै ते पिण्डमित्यनेन मन्त्रेण कर्षां निदध्यात् । अत्र
भेत मादयस्व यथामाममावृषापस्वेत्युक्त्वा मूर्धुवः स्वः सावित्रीं तत्साम

च यद्वा उ विष्पतिरित्यादिपिड्याणि सामानि गीत्वोदङ्मुखमावर्तत ।
 सव्यं बाहुमुपसंहृत्य प्रसव्यमावृत्य यथाशक्ति निरुच्छासो भूत्वाऽ-
 मिलपितं मेऽस्त्विति ध्यायन्नभिपर्यावर्तमानः पिण्डं प्रति जपेत् ।
 असी मदन्त प्रेत यथाऽसौ भागमावृपायतेति । ततोऽञ्जनपात्राद-
 ञ्जनमादापैकां दर्भपिञ्जलीमञ्जनेन मर्दयित्वाऽङ्गुष्ठं ये चात्र त्वाऽनु-
 पांश्च स्वमनु तस्मै तेऽञ्जनमित्यनेन मन्त्रेण कर्ष्वां दर्भपि-
 ञ्जलीं निदध्यादञ्जनपात्रं च पूर्ववत्कुर्यात् । एवं तैलगन्धयोर्दा-
 नमभ्यङ्गवानुलिम्पेति मन्त्रविकारः । कर्ष्वाः पश्चान्निह्वनं दक्षिणं
 पाणिं पूर्वाग्रमुत्तानं भूमौ निधाय तस्योपरि पूर्वाग्रमेव सव्यं पाणि-
 मवाङ्मुखं निधाय ते प्रेत जीवाय ते प्रेत शूपायेति मन्त्रतः सव्य-
 मुत्तानं तस्योपरि दक्षिणमवाङ्मुखं निधाय ते प्रेत घोराय ते प्रेत
 रसायेति द्वितीयम् । प्रथमनिह्वनवस्पाणी कृत्वा ते प्रेत स्वधाय ते प्रेत
 मन्यव इति तृतीयम् । ते प्रेत प्रेत ते गृहान्नः प्रेत देहि सदस्ते प्रेत देभ्ये-
 त्यनेन मन्त्रेण प्रेतमुपतिष्ठेत् । एतच्चे प्रेत वास इति यासोदानम् ।
 ऊर्जं वहन्तीरिति विवरणेनाप्रदक्षिणं पिण्डं परिपिच्याऽऽचान्तेषु
 पुष्पाण्यक्षतांश्च दत्त्वोत्तिष्ठतामिति वाचयित्वा दातारो नोऽभिवर्धन्ता-
 मित्युक्त्वा कर्ता दातारो व इति वाचयित्वा तं प्रदक्षिणीकृत्य छत्रो-
 पानत्कुण्डलपवित्राङ्गुलीयकाञ्चनादि दत्त्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् । तम-
 भिरमतामिति विसृज्यानुग्रज्यं प्रदक्षिणीकृत्य गृहं प्रविश्य वामदेव्यं
 तृचं गीत्वा पिण्डमप्सु प्रक्षिपेत् । गा विप्रमजं वा पिण्डं प्राशयेत् । वयो-
 मिवा खादयेत् । स्नात्वा शेषं भुञ्जीत । अस्तमयान्नोच्छिष्टमार्जनम् ।
 ग्रामाद्बहिरुदकसमीपे पिण्डदानं केचित्कुर्वन्ति । अथ पयोव्रतः पाव-
 नार्थं समुद्रमवगाहेद्दशसहस्रं वा गायत्रीं जपेत् । तिस्रो वाऽनश्नन्संहिता-
 मधीयीत पायसेन वा ब्राह्मणान्भोजयेत् । ततः पुण्याहं वाचयित्वा
 पूतो भवति । अस्मिन्नेकोद्दिष्टे न दैवं नाऽऽवाहनं न धूपो न दीपो
 नोदकपिण्डसंसर्गः । एतदेकोद्दिष्टान्तं तत्पुत्रामावे प्रत्यासन्नः सपिण्डः
 कुर्यात् । तदमावे मातृसपिण्डः शिष्यात्विगाचार्या वा । एतदेकोद्दिष्टं
 प्राक्सपिण्डीकरणान्नासि मासि यस्यां तिथौ मृतस्तर्यां कुर्यादूर्ध्वं
 तु प्रतिसंवत्सरम् । मरणादूर्ध्वं तृतीये पक्षे पष्ठे मासि चेत्येके । संवत्सरा-
 दर्बाक्सपिण्डीकरणम् । प्रतिवर्षे(?) ततः पूर्वाणि मासिकादीन्यपि प्रति-
 कुर्यात् कर्तव्यानि । सोढकुम्भमन्त्रमहरहर्दद्यात् । अथ द्वादशोऽहनि तृतीये

पक्षे मूर्ध्नि मासि चतुर्थे षष्ठ एकादशे संवत्सरे वा सविण्डीकरणम् ।
 पूर्वद्वारनिन्विताग्न्युषवच्छीलसंपन्नान्पद्भ्याह्वयानामन्वयेत् । द्वौ द्वे
 श्रीग्विश्ये प्रेतायैकम् । आमन्त्रिताध्वन् न प्रतिगृह्णीयुः । परेद्युः स्नाताना-
 द्यप प्रक्षालितपाणिपादान्धातान्धातान्प्राङ्मुखानुपवेश्य स्वयं च प्रक्षालित-
 पाणिपाद् आधान्तः पवित्रपाणिः प्राङ्मुख उपविश्य प्राणायामं कृत्वा
 प्राचीनावीती मूत्वा प्रेतस्य भोजनानमनी चोक्त्वा सविण्डीकृत्य करिष्य
 इति संकल्पोदमग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुखो द्वौ विश्वेभ्यो देवेभ्य उपवेश्य
 प्राचीनावीती मूत्वा दक्षिणाग्रेषु दक्षमुसाम्पितृपितामहपितामहेभ्य-
 ऋन्विप्रानुपवेश्य दक्षिणाग्रेषु प्रेतापेकं अथङ्मुखमुपवेश्य पशोप-
 वीती देवं सर्वं होमं च प्राचीनावीती विश्यं प्रेतार्थं च सर्वं क्षुपात् ।
 द्वौ दर्भौ विश्वदेवहस्ते दृष्ट्वा प्रेतस्य भोजनानमनी चोक्त्वाऽग्न्य सवि-
 ण्डीकरणमाह्वे विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्तव्य इति वृच्छति । ॐ
 तथेति प्रतिवचनम् । प्राप्नोतु भवानिति वृच्छति । प्रापदानीत्यनुज्ञात-
 स्ततो घवानावापोकारं कृत्वा विश्वान्देवानावाहयिष्य इति वृच्छति ।
 ओमावाहयेत्यनुज्ञातो 'विश्वे देवास्त आगतं गृणुताम इमं हवम् । एवं
 यर्हिनिषीवत' इत्यनयाऽऽवाह्य यदैरवकीर्यं 'विश्वे देवाः गृणुतेमं हवं मे
 ये अन्तरिक्षे च उपपविष्ठ । ये अग्निमिद्धा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् ।
 द्विपि माद्वयध्वम्' इति जपित्वा पित्र्ये द्विगुणमुद्रास्तु दर्भान्दृष्ट्वा पूर्वव-
 त्पितृपितामहपितामहेभ्यः क्षणः कर्तव्य इति प्रायेकं वृच्छति । पूर्व-
 वरप्रतिवचनम् । तिलानावापोकारं कृत्वा पितृनावाहयिष्य इति वृच्छति
 ओमावाहयेत्यनुज्ञात 'एत पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः
 पूर्वजोभिः । दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्वयीरं निपश्यत'
 इत्यनयाऽऽवाह्य तिलैरवकीर्यपिहता इति 'आयन्तु नः पितरः सोम्या-
 सोऽग्निप्याताः पथिमिदं वयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्वधिबुधन्तु ते
 अवन्त्वस्मान्' इति जपित्वेवमेव प्रेतस्य धरणं कृत्वा प्राङ्गणे तिस्रः कर्पूदं-
 क्षिणापयगाः स्नात्वाऽऽसतेः प्रथमकर्पूमर्लकृत्येतरे च तिलैरलंकृत्य प्रथम-
 कर्पुं देवपादौ प्रक्षाल्य मध्यमायां पित्रादीनामुत्तमायां प्रेतस्यैते सुर-
 मिभिर्षांतिभिः प्रक्षालितपादाः पूर्ववदुपविशेयुः । तत उपविष्टेभ्यो
 गन्धदुम्पताम्बूलान्पञ्चनाभि दद्यात् । ततोऽम्बुदं कृत्वाऽऽगताऽग्न्या-
 न्युपवेश्य कर्पुं पादौ प्रक्षाल्याऽऽसनेषूपवेश्य पूर्ववद्वरणं क्षुपात् । सपदि-
 श्राणि पात्राणि दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गं सादयित्वा-

दग्नेषु दर्भेष्वेकं पात्रं ततः पश्चिमतः सादयेत् । दक्षिणाग्रे दर्भं
 प्रेतपात्रं पुरस्तात्सादयेत् । तानि पात्राणि गन्धोदकैः पूरयित्वा
 शं नो देवीरिति पश्चिमतो निहिते विश्वदेवपात्रे तण्डुलानोप्य
 'यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपा-
 पानां पवित्रमृषिमिः स्मृतम्' । इति पितृपात्रेष्वेकैकस्मिन्नेव तिला-
 नावपति । 'तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्दिष्टः । प्रत्नवान्निः
 प्रत्नस्वधया पितृनिर्माल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वधा नमः' । इत्यन्तं
 मन्त्रं पितामहादिषु यथार्थमूहेत् । सपवित्रेषु पात्रेषु प्रत्येकं पलाशपत्र-
 पुटं निदध्यात् । विश्वदेवकरेषु ह्यन्धोदकं निनीय तत्पात्रगतं कूर्चमुदगग्रं
 प्रदाय पत्रपुटेनार्घ्यमादाय 'या दिव्या आपः पयसा संवभूषुर्था अन्त-
 रिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शंस्योनाः
 सुहवा भवन्तु' इत्यर्घ्यं दद्यात् । अस्त्यर्घ्यमिति प्रतिवचनम् । ततः
 ह्यन्धोदकं प्रदाय कूर्चमादाय पूर्ववत्पात्रे निदध्यात् । एवमेव पित्रादीनां
 नामभिरर्घ्यदानं तत्तत्पात्रेभ्योऽर्घ्यजलमादायानेनेव मन्त्रेणास्मिन्नेवाव-
 सरे गन्धपुष्पधूपदीपवासोहिरण्यादिदानं देवेभ्यः पित्रादिभ्यश्च ।
 अनन्तरमेव कृत्स्नेऽग्नी परिसमूहनादिप्रपद्यान्तं कृत्वा व्याहृतिमिस्तिमू-
 मिर्हुत्वा पुनश्च व्याहृतिमिर्हुत्वा घृताक्षमन्नमुद्धृत्य प्राचीनावीती
 मूत्वा पित्रादीनां पुरः स्थित्वाऽग्नी करिष्य इति पृष्ट्वा कुर्वित्यनुज्ञातः
 प्रत्यागत्य पश्चादुपविश्य यज्ञोपवीती भूत्वा स्वाहा सोमाय पितुमते
 स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनायेत्येताभ्यामाहुती जुहुयात् । तत उपरिष्ठा-
 माविदामदेव्यगानान्तं कृत्वा हुतशेषमन्नं तेषां भोजनपात्रेषु दद्यात् ।
 तदनन्तरमप्यव्यञ्जनसहितमन्नं प्रदाय भोजनपात्रमालभ्य 'पृथिवी ते
 पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां स्वा
 विद्यावतां प्राणापानयोजुहोम्यक्षितमासि मेयां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिँल्लोके'
 इति जपित्वा सर्वमन्नमभिमृश्येदं विष्णुरिति भोक्तुरङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधाय
 हव्यमिति देवे कव्यमिति पित्र्ये सकृदपः प्रदक्षिणं तूर्ण्यीं देवेऽपहता
 इत्यप्रदक्षिणं पित्र्ये परिपिञ्चेत् । बाहिस्तिलैरवकीर्य ततः प्रविश्य तेषां
 पुरतः स्थित्वा प्रह्वीभूतो नमस्काराञ्जलिं कृत्वेदमन्नमुपतिष्ठस्व दत्तं
 दास्यमानं चाऽऽ तृप्तेरिदमन्नमिति ब्रूयात् । ततः प्रसन्नचेता उपविश्य
 व्याहृतिपूर्वां सावित्रीं तस्यां चैव गायत्रमिदं ह्यग्नौजस्र इति देवसंहितां
 जपेत् । यद्वा उ विश्वतिरित्यादिपितृवर्गं जपेत् । मुक्तवत्सु पित्रादिषु

तृप्ताः स्येति पृष्ट्वा तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातो नमो वः पितर इति जपित्वा
विश्वदेवानां पुरतोऽन्नं प्रकीर्य 'असोमपाश्व ये देवा यज्ञमामविजिताः ।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वेश्वदेविकम्' इति जपेत् । पितृणामु-
च्छिष्टसमीपे 'ये त्वग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । ममौ-
दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता वान्तु परां गतिम् ।' इति । सकृदाचान्तेषु दक्षि-
णाग्रेषु पवित्रेषु धीन्यिष्टान्दद्यात् । श्रेतायैकम् । वर्षमानक्रमेण पितृभ्यः
पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधोऽप्यतामिषस्तु रवधेति प्रत्युक्तो दक्षि-
णायाश्चर्मानास्तीर्थं पितृपात्रात्किंचिदुदकमादाय यज्ञशर्मन्मम वितर-
ने निदृक्ष्व ये चात्र त्वाऽनु याँश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति निनयेत् । ततः
पितामहपात्रात्प्रपितामहपात्रात्किंचिदुदकमादायावने निदृक्ष्वेति 'निन-
येत् । स्तिपश्चेद्देवाकिमेतेऽवने निदृक्ष्वेति यथार्थमूहेत् । भुक्तशेषमन्नमु-
त्सृज्य चतुरः पिण्डान्कृत्वैकं पिण्डमादाय क्रमेण तत्तत्स्थानेषु देवदत्त-
शर्मन्मम पितर्युदृक्ष्व ये चात्र त्वाऽनु याँश्च त्वमनु तस्मै ते पिण्ड इति
पिण्डेण तीर्थेन निदध्वात् । एवं द्वितीयं तृतीयं च पितामहपिताम-
हेति मन्त्रविकारः । ततः श्रेतपिण्डमादाय यज्ञशर्मन्मेत भुक्ष्व ये
चात्र त्वेत्यादिजैतेषां पुरस्ताद्भिर्निर्णि(र्जि)कदेशे निदध्यात् । एवं निहि-
तेषु पिण्डेष्वथ पितरो मादयध्वमिति जपित्वा पूर्ववद्वाहुतिपूर्वाणि
सामानि जपित्वोदङ्मुखमावर्तेत् । सव्यं बाह्युपसंहृत्य प्रसव्यमावृण्व
निदध्वात्सो भूत्वा कल्याणं ध्यायन्नमिषयावर्तमानो जपेद्भीमदन्त
पितरो यथाभागमावृषायिष्येति । ततश्चतस्रो धर्मविष्णुर्लीरस्त्रेन
निघृण्य कर्षुषु निबध्वाद्यथापिण्डं तैलं सुरमि च । एतेषामदृष्ट्वाभ्य-
दृष्ट्वानुलिभ्येति मन्त्रविकारः । अनन्तरं पितृपिण्डस्य पश्चिमदेशे
दक्षिणं पाणिमुत्तारं कृत्वा भूमौ निधाय तत्सोपरि सव्यं न्यश्वं निधाय
नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूपायेति जपेत् । सव्योत्तानो
मध्यमायां नमो वः पितामहो घोराय नमो वः पितामहो रसायेति
दक्षिणोत्तानौ पश्चिमायां नमो वः प्रपितामह स्वधायै नमो वः प्रपि-
तामहो मन्यव इति श्रेतपिण्डस्य पश्चादेवं कुर्यात् । ते श्रेत जीवापेति
मन्त्रमूहेत् । उत्थाय कृताञ्जलिर्नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः
पित्रो दत्त सदो ॥ पितरो देव्य हस्युपरि वासस्तन्तूनांदायेतद्दः पितरो वास
एतद्दः पितामहे वास एतद्दः प्रपितामहो वास एतत्ते श्रेत वास इति पिण्डेषु
निधाय श्रेतपात्रमादाय पित्रादिभिरनुज्ञातो ये समानाः समनसः पितरो

यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतामित्यनेन मन्त्रेण
 पित्रादीनां पिण्डेषु क्रमेण योजयेत् । तत उत्थाय नमस्काराश्रुतिं
 कृत्वा 'समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो
 मनो यथा वः सुसहा सति' इत्यनेनोपस्थाप्य पितृपात्रमादायोजं
 वहन्तीरिति पितृपिण्डमप्रदक्षिणं परिषिञ्चेत् । पात्रं पिण्डानां दक्षि-
 णतोऽवाङ्मुखं निधाय पितामहपात्रमादायानेनैव मन्त्रेण पितामह-
 पिण्डं परिषिच्य तत्पात्रं दक्षिणतोऽवाङ्मुखं निदध्यात् । प्रपितामह-
 पात्रेण प्रपितामहपिण्डं परिषिच्य तदपि पूर्ववन्निदध्यात् । आचान्तेषु
 गन्धपुष्पोदकाक्षतांश्च दत्त्वा यथाशक्ति दक्षिणां च दत्त्वाऽक्षप्यमस्त्विति
 वाचयित्वा दातारो नोऽभिवर्धन्तामिति मन्त्रं ब्रूयात् । दातारो वोऽभि-
 वर्धन्तामित्यनेनाऽऽशिषः प्रतिगृह्य वाजे वाज इति सर्वान्विमृज्यानुमज्ज्य
 पश्चाद्देवं विसर्जयेत् । प्रविश्यागारं वामदेव्यं गायेत् । आऽस्तमयाज्ञो-
 ष्छिष्टं मार्जयेत् । एवमेव मातुः सपिण्डीकरणं भर्त्रा पुत्रादिभिर्वा
 कुर्यात् । अथ वा मातामह्यादिभिर्वा । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मासि मास्य-
 परपक्षस्व पञ्चम्या (मीमा) रम्य मासि मास्यं कुर्यात् ॥ ३८ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः-

इन्द्राण्याः स्थालीपाकस्यैकाष्टकेति जुहु-
 यादेकाष्टकेति जुहुयादिति ॥ ३९ ॥

इन्द्राणी त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः । एकाष्टकेति प्रधानाहुतिः ।
 चरुतन्त्रमेतत् । वैत्री यौर्णमासी कालभेद्व्याश्वयुजीति गीतमवच-
 नात् ॥ ३९ ॥

इति श्रीरुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यवृत्तौ तृतीयपटले पञ्चमः

खण्डः ॥ ५ ॥

तृतीयपटलश्च समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

उक्तानि नित्यानि पुष्टिकामार्थानि च वक्ष्यमाणमोजननियमेन
 सापेक्षाणि मन्त्रक्रमानुसारेणोक्तानि । इदानीं वक्ष्यमाणमोजननियम-
 माह-

काम्येषु षड्भक्तानि त्रीणि वा नाश्रीयदिति ॥ १ ॥

काम्यग्रहणाद्यत्र कामप्रतिपादनपरः कामशब्द इच्छाशब्दो वा नास्ति तत्रायं [न] नियमः । चतुर्थ्या पञ्चम्या चाऽऽदित्योपस्थाने भूमिवः स्वरोमित्यादित्यनावं वास्तोष्पत इत्येतेषु कम्बुकपण्योपतापिहोमेषु धन्वीकरणे हरितगोमपप्रभृतिषु चाऽऽ परिसमाप्तेनियमाभवाः । मीहि-
पवाक्षततण्डुलास्तिलतण्डुलान्कणान्कम्बुकान्पुरीषं हरितगोमपं च परि-
चरयतन्त्रेण जुहुयात् । शङ्कुशतं जुहुयात्समितन्त्रेण । वास्तूपतापि-
होमौ चरतन्त्रेण । शिटान्होमानाजपतन्त्रेण । षड्भक्तानि उपहम् ॥१॥

नित्यप्रयुक्तानामादित इति ॥ २ ॥

नियमामन्तरं नियमेन यथोक्तं शक्यानामादौ भोजनम् ॥ २ ॥

उपरिष्ठास्तानिपातिक इति ॥ ३ ॥

नि(त्रै)मिसिकोक्तकर्म कृत्वाऽभोजनम् ॥ ३ ॥

एवं यजनीयप्रयोग इति ॥ ४ ॥

यजनीय इति निर्दिष्ट्व विहिते कर्मणि ॥ ४ ॥

अर्धमासव्रतीति ॥ ५ ॥

अर्धमासव्रती धौर्गमास्यां रात्राविस्थावावर्धमासेभोजनम् ॥ ५ ॥

अशुक्लौ पेयमेकं कालमिति ॥ ६ ॥

अर्धमासव्रते पेयं क्षीरादि ॥ ६ ॥

अरण्ये भपर्व जपेदासीनः प्राग्मेघ्निति ॥ ७ ॥

अत्राऽऽसननियमादन्यत्र जपे दा(नाऽऽ)सननियमः ॥ ७ ॥

एवं ब्रह्मवर्चसकामो यथोक्तं पशुकाम इति ॥ ८ ॥

गोष्ठे पशुकाम उदमग्रेषु ॥ ८ ॥

सहस्रबाहुरिति पशुस्वस्त्ययनकामो

मीहियवौ जुहुयादिति ॥ ९ ॥

एद्वानां शोमनादिच्छेदकामो मिमीकृत्य मिः प्रक्षाल्य स्वाहेति च द्वितीया ॥ ९ ॥

येनेच्छेत्सहकारं कौतोमतेनास्य महावृ-
क्षफलानि परिजप्य दयादिति ॥ १० ॥

येन सस्यमिच्छेत्तस्मा उदुम्बरफलानि कौतोमतामित्यभिमन्त्र्य
दद्यात् ॥ १० ॥

अर्धमासव्रती पौर्णमास्यां रात्रौ नाभिमात्रं
प्रगाह्याविदासिनि हृदेऽक्षततण्डुलानास्येन जुहुया-
दुदकवृक्ष इवेति पञ्चभिः पार्थिवं कर्मेति ॥ ११ ॥

अविदासिन्यशोष्ये तिष्ठन्नेवास्त्रण्डनार्थलोपान्न समित् । अग्निस्थाप-
नमुक्कम् । पृथिवीपतित्वमाप्त्यर्थमिदं कर्म ॥ ११ ॥

प्रथमयाऽऽदित्यमुपतिष्ठेद्भोगकामोऽ-
र्थपतौ प्रेक्षमाण इति ॥ १२ ॥

वृक्ष इवेत्यादीनामेव प्रत्येकं कर्मोच्यते । कामनामेवेनैषु नार्धमासव्र-
तित्वम् । द्रव्यानुभवकामो द्रव्यं तमात्मानं पश्यति सति ॥ १२ ॥

द्वितीययाऽक्षततण्डुलानादित्यो(त्यः) परिविष्य-
माणे बृहत्पत्र स्वस्ती(स्त्य)यनकाम इति ॥ १३ ॥

स्वाहेति द्वितीयाऽऽहुतिः । यात्रागमनसाधनं महता(तां) मखा-
दीनां शोमनाविच्छेदं य इच्छति ॥ १३ ॥

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान्क्षु-
द्रपशुस्वत्ययनकाम इति ॥ १४ ॥

परिविष्यमाणे चन्द्रमसि मिमित्यहोमः । स्वाहेति द्वितीयाऽऽहुतिः ।
क्षुद्रपशवोऽजाविकादयः ॥ १४ ॥

चतुर्थ्याऽऽदित्यमुपस्थाय गुर्वर्थमभ्युत्तिष्ठेदिति ॥ १५ ॥

महार्घ्यद्रव्यं प्राप्नुमुद्योगं कुर्यात् । एवं कृते फलातिशयो भवति ॥ १५ ॥

पञ्चम्याऽऽदित्यमुपस्थाय गृहानेयादिति ॥ १६ ॥

वेश्म प्रविशेदुत्तिष्ठेत्फलातिशयो भवति ॥ १६ ॥

अन्नकाममारण्ये नित्यं जपेद्भूरिति ॥ १७ ॥

अहरहरामरणाद्यो जपेत्काममरणं स लभते । अन्नकामो न म्रियत
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यजनीये जुहुयान्मूर्धोऽधि म इति षड्-
 शिर्वाग्देव्याग्निर्महाव्याहृतिभिः प्राजाप-
 त्र्या चालक्ष्मीनिर्णोद इति ॥ १८ ॥

निर्यादूर्ध्वं सलक्ष्म्यपयमः कलम् । अक्षेमे षड्वधेहीत्व(?)तिजपेन्मन्त्र-
 लिङ्गात् । क्षेनो नयति ॥ १८ ॥

मशोऽहमित्यादित्यमुपतिष्ठेयशस्कामः पूर्वाह्नमर्घ्यं दि-
 नापराह्नेषु प्रातरह्णस्पेति यथार्थमूहेदिति ॥ १९ ॥

मध्याह्नस्य सायमह्नस्येति ॥ १९ ॥

आदित्यनावमिति संध्योपस्थानं स्वस्त्ययनमिति ॥ २० ॥

शुभप्राप्तिसाधनमेतत्कर्म । अहरहरूपस्थानम् ॥ २० ॥

उद्यन्तं त्वेति पूर्वां प्रतितिष्ठन्तं त्वेति पश्चिमामिवि ॥ २१ ॥ -

स्पष्टम् ॥ २१ ॥

अर्पमासव्रती तामिसादौ ब्राह्मणाना-

शयेद्व्रीहिकं सोदनमिति ॥ २२ ॥

अपरपक्षप्रतिषेदि व्रीह्योदनं कंसेन भोजयेत् ॥ २२ ॥

तस्य कणानपरासु संध्यासु प्रत्यम्नामानिष्क्रम्य

भलायेवि जुहुयाद्भक्षणेवि चेति ॥ २३ ॥

उक्तव्रीहिकणान्सार्यसंध्यास्वारम्याऽऽगामितामिसादेर्मलाय स्वाहा
 भक्षाय स्वाहेति च ॥ २३ ॥

एवमेवापरस्मिस्तामिसादौ ॥ २४ ॥

व्रीहिकं सोदनं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ २४ ॥

ब्रह्मचर्यमा समाप्तेराचरितशतं भवतीति ॥ २५ ॥

पापति द्रव्यसंचितवानिति व्यवदिशति तच्छतगुणितमस्य फलं
 भवति ॥ २५ ॥

इति रुद्रस्कन्धकृतायां गृह्यवृत्तौ चतुर्थपटलस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

गोरे भूमिभागे ब्राह्मणो लोहिते क्षत्रियः कृष्णे
वैश्योऽवसानं जोषयेत्समं न लोमशमनिरिणमशु-
ष्कमिति ॥ १ ॥

वासस्थानं सेवेत श्वभ्रादिरहितं तुणबहुलमनूपरमार्द्धीभूतम् ॥ १ ॥

यत्रोदकं प्रत्यनुदीचीं प्रवर्तत इति ॥ २ ॥

प्रत्यगुदकप्रवणः ॥ २ ॥

क्षीराः कण्टकिनः कटुकाश्चान्नौषधयो न स्युरिति ॥ ३ ॥

क्षीरिणः कण्टकिनः कटुकरसाश्च वृक्षा यत्र पूर्वमपि स्युस्तमपि
वर्जयेत् ॥ ३ ॥

दर्भसंमितं ब्रह्मवर्चस्यमिति ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

बृहत्तृणैर्बल्यमिति ॥ ५ ॥

स्थूलतृणैर्युक्तं बलार्थम् ॥ ५ ॥

मृदुतृणैः पराव्यमिति ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

स्यादर्भमण्डलद्वीपिभिर्वेति ॥ ७ ॥

दीर्घस्थालीमियुक्तं पञ्चार्थम् ॥ ७ ॥

यत्र वा स्वयंलताः श्वभ्राः सर्वतोऽग्निमुत्ताः स्युरिति ॥ ८ ॥

प्रयत्नजाः कर्ष्य ऊर्ष्वमुत्तोदका यत्र तदपि पराव्यम् । वासमू-
मिरुक्ता ॥ ८ ॥

अथ गृहमाह—

प्राग्द्वारं धन्यं पराव्यं चेति ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

उदग्द्वारं पुन्यं पराव्यं चेति ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥ १० ॥

दक्षिणद्वारे सर्वे कामा इति ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अनुद्वारं गेहद्वारमिति ॥ १२ ॥

यस्यां दिशि बहिर्द्वारं तस्यामेवान्तर्गृहद्वारं स्यात् ॥ १२ ॥

असंलोकी स्यादिति ॥ १३ ॥

गृहमध्ये द्वारद्वयं न स्यात् । द्वारद्वयं परस्परमुजु न स्यादिति
केचित् ॥ १३ ॥

अथ तद्गृहवासिनामभ्युदयसाधनं होममाह—

पायसं हविरिति ॥ १४ ॥

वास्तोष्पते स्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वाणः ॥ १४ ॥

कृष्णा गौरिति ॥ १५ ॥

वसार्था ॥ १५ ॥

अजो वा श्वेत इति ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पायस एव वेति ॥ १७ ॥

पायस एवैको हविः स्यात् । पशोर्निवृत्तिः । अस्मिन्पक्षे वसार्था
निवृत्तिरेव ॥ १७ ॥

मध्ये वेश्मनो वसां पायसं चाऽऽज्येन मिश्रमष्ट-

गृहीतेन जुहुयाद्वास्तोष्पत इतीति ॥ १८ ॥

पाददन्तगृहागमं वर्मरज्जुचतुष्टयं कृत्वा प्रतिदिशं मध्ये प्रतिकोणं च
नियम्यान्तर्गृहे मध्ये रज्जुसंगमदेशे रज्ज्वन्तेषु च त्र्यमुपक्रमं प्रदक्षिणं
गोमयेनोपलिप्य शमीपलाशपीर्णानां यज्ञैस्तण्डुलैः पुष्पैश्च गृहं सर्वतः
प्रकीर्य मध्यमोपलिप्ते प्रपदान्तं कृत्वा कृत्स्नगृहोऽसौ व्याहृतिमिराज्यं
हुत्वा वसां पायसं चाऽऽज्येन मिश्रीकृत्य मिथितान्यद्वावयदानानि
जुह्वा गृहीत्वोपस्तरणामिघातणवर्जं धानावन्तं गीत्वा वास्तोष्पत इति
जुहुयात् ॥ १८ ॥

याश्च परा इति ॥ १९ ॥

परा या अचो हवे राक इत्याद्याश्चतसस्तामिश्च जुहुयात् ॥ १९ ॥

समालक्ष्मीनिर्णोदिताभिश्चेति ॥ २० ॥

ताभिरिति प्रकृतापेक्षत्वाद्याः परा इत्यनुकृष्यन्ते । अलक्ष्मीनिर्णोदे
याः परा वामदेव्यर्गिमर्महाव्याहृतिभिः प्राजापत्यया चेति सप्त ताभिश्च
जुहुयात् । चशब्दः पूर्ववत् ॥ २० ॥

हुत्वा दिशां बलीन्नयेदिति ॥ २१ ॥

हुत्वेति स्विष्टकृत्यतिषेधार्थः । उक्तान्वेव हवींषि हुत्वेति तत्प्रतिषेधा-
च्चाऽऽज्यमागौ स्तस्तेषाममावात्पुरस्ताद्याहृतिहोमाः स्युः । गानान्तं
समाप्य बलिहरणम् । नाञ्च हविरुच्छिष्टमाशनम् । नापि तस्य ब्रह्मणे
दानं तस्य बलिहरणे विनियोगात् । उक्ता मन्त्राः सामविधौ । अधातो
वास्तुशमनमित्यादिना सर्वत्र शेषत्वेन परिगृह्यते । कथमेतद्वगम्यते ।
पायसं हविरिति वक्तव्ये बहुवचनात् । विभक्तिव्यत्ययः कृतो बह्व(हु)-
त्वा(त्वम) नुक्तमपि विद्यत इति सूचयितुम् । अत एव विग्रहणं
मध्यमस्याप्युपलक्षणम् । उपलितस्थानेषु पलाशमध्यपत्राणि स्थाप-
यित्वा तेषु बलिं निदध्यात् । प्रजापतये स्वाहेति मध्यमे । इन्द्राय
स्वाहेति पूर्वे । वायवे स्वाहेति दक्षिणपूर्वे । यमाय स्वाहेति दक्षिणे ।
पितृभ्यः स्वाहेति प्राचीनावीती पितृतीर्थेन दक्षिणपश्चिमे । अप उप-
स्पृश्य वरुणाय स्वाहेति पश्चिमे । महाराजाय स्वाहेत्युत्तरपश्चिमे ।
सोमाय स्वाहेत्युत्तरे । महेन्द्रायेत्युत्तरपूर्वे । वासुकये स्वाहेति भूमौ यत्र
कुत्रचित् । नमो ब्रह्मणे इत्युपरि । एष एव बलिक्रमः । सर्वेषां वैश्व-
देवबहुमपतः परिपेकः ॥ २१ ॥

अवान्तरदिशां च ॥ २२ ॥

ऊर्ध्ववाचिभ्यां चेति ॥ २३ ॥

स्पष्टे । एतत्पूर्वप्रोष्ठपदे नक्षत्रे कार्यम् । एवं कृते बहुपशुधनधान्यहिरण्य-
मायुष्मत्पुरुषं धीरसुसुमगाविधवास्त्रीकं शिवं पुण्यं वास्तु भवति
॥ २२ ॥ २३ ॥

एवं संवत्सरे संवत्सर इति ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

नवयज्ञयोर्वेति ॥ २५ ॥

यदसु यदसु वा मासेषु प्रोष्ठपद एव चतुर्थं मासेषु शृतेर्बहुत्वकरणे
फलभूयस्त्वम् ॥ २५ ॥

इदमहमिति पण्यहोमं जुहुयादिति ॥ ७ ॥

येन येन पणते तेन तेन होमः । हुत्वा व्यवहरतो द्रव्यवृद्धिर्भवति ।
द्रव्यानुसारं च तन्त्रं परिचरणमेतत् । स्वाहेति द्वितीयाहुतिः ॥ ७ ॥

पूर्णहोमं यजनीये जुहुयादिति ॥ ८ ॥

पूर्णहोममिति मन्त्रादिः । इतिशब्दामावो मन्त्रलिङ्गानुसरणार्थः ।
अतो यशः फलम् ॥ ८ ॥

इन्द्रमवदादिति सहायकामोऽष्टरात्रोपोषितः
ग्राह्वोदङ्वा ग्रामाच्चतुष्पथे समिद्धाग्निमौ-
दुम्बर इध्मः स्यात्सुवचमसौ जुहुया-
दन्नं वा इति श्रीर्वा इतीति ॥ ९ ॥

सुवचमसौ चौदुम्बरी । चमस आज्यधारणार्थः । अन्नं वेति ।
द्वाभ्यामिति सिद्धे पृथगग्रहणं विषयबहुत्वार्थम् । उपतापिहोमे क्षेमे
पथीत्यन्न चानयोरपि निवृत्तिः सिद्धा भवति । अन्यथाऽऽनन्तर्पादन्न-
स्येत्यस्यैव स्यात् ॥ ९ ॥

ग्रामे तृतीयाद(म)न्नस्येत्याधिपत्यं प्राप्नोतीति ॥ १० ॥

तृतीयामिति पूरणनिर्देशात्सर्वं जुहुयात् ॥ १० ॥

उपतापिनीषु गोष्ठे पायसं जुहुयादिति ॥ ११ ॥

व्याधितासु गोषु व्याधिनिर्हरणार्थमिदं कर्म कुर्यात् । गोष्ठे तृतीया-
निर्देशात्सर्वं जुहुयात्पूर्वोक्तेस्त्रिभिर्मन्त्रैः । अतो न स्विकृत्तव्यमावाज्ञा-
ज्यमागौ तेषाममावाद्याहुतिहोमा न स्युः ॥ ११ ॥

अक्षमे पथि वस्रदशानां ग्रन्थिं कुर्या-

त्सहायानां च स्वस्त्ययनीति ॥ १२ ॥

प्रकृतैरेव मन्त्रैः । क्षेमगमनार्थान्येतानि ॥ १२ ॥

क्षुधे स्वाहित्येताभ्यामाहुतिसहस्रं जुहुया-

दाचितसहस्रकाम इति ॥ १३ ॥

यावति द्रव्यसंचये सति द्रव्यसंचयवानयमिति लौकिका आहुस्तत्सह-
स्रगुणितमस्य फलम् ॥ १३ ॥

वत्समिथुनयोः पुरीषेण पशुकाम इति ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकाम इति ॥ १५ ॥

पुरीषेण क्षुधे स्वाहेत्येताभ्यामाहुतिसहस्रम् ॥ १५ ॥

हरितगोमयेन सायं प्रातर्जुहुयान्नास्य

यूतिः क्षीयत इति ॥ १६ ॥

आर्द्रगोमयेण क्षुधे स्वाहेत्येताभ्यामेव होमः । जुहुयादिति प्रकृतेः
पुनर्बचनमाहुतिसहस्रानिवृत्त्यर्थम् । यूतिक्षयामाधः फलम् । अहर-
हर्होमः ॥ १६ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्ययुक्ती चतुर्थपटलस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

विपवता दष्टमद्भिरभ्युक्षअपेन्मा भिषीरिति ॥ १ ॥

विपनाशः फलम् ॥ १ ॥

स्नातकः संविशन्वैणवं दण्डमुपनिदध्या-

चुरगोपायेति स्वस्थयनमिति ॥ २ ॥

समीपे निवध्यात् । उपद्ववरक्षाफलम् ॥ २ ॥

इत स्व इति कृमिमन्तं देशम-

द्भिरभ्युक्षअपेदिति ॥ ३ ॥

कृमिनाशः फलम् ॥ ३ ॥

पशूनां चेदपराहे सीतालोष्टमाहृत्य तस्य

प्रातः पांसुभिः प्रतिष्क्रिअपेदिति ॥ ४ ॥

कृष्णमुत्तिकामाहृत्य वेहायसीं कृत्वा इत स्व इत्यादिभिर्मन्त्रैः ॥४॥

इत ऊर्ध्वं काम्यानां निवृत्तिः—

मधुपर्कं प्रतिग्रहीष्यन्निदमहमिमा-
मिति प्रतितिष्ठजपेदिति ॥ ५ ॥

मधुपर्कप्रदातुः परिचारकैः प्रतिग्रहीतुः पुरस्ताद्गोमयेनोपलिप्य गोमुखं
च कारयित्वा तत्र विष्टरादिषु पूजासाधनेषु समाहृतेषु तान्मधुपर्का-
र्थान्गां च ध्यायन्मन्त्रलिङ्गादर्हणेति जपित्वा दर्भेषु तिष्ठन्निदमहमिमा-
मिति जपेत् ॥ ५ ॥

अर्हयत्सु वा ॥ ६ ॥

मधुपर्कदानकाले वा ॥ ६ ॥

विष्टरपायार्घ्याचमनीयमधुपर्काणामे-
कैकं त्रिवेदयन्त इति ॥ ७ ॥

पञ्चविंशतिदर्ममयी कूर्चो विष्टरौ । पादप्रक्षालनार्थमुदकं पाद्यम् ।
पुष्पसंयुक्तमुदकमर्घ्यम् । पानार्थमुदकमाचमनीयम् । दधिमधुघृतसंयुक्तो
मधुपर्कः । तेषामेकैकमादाय तस्य तस्य प्रदानकाले त्रिभिर्ब्रूयात् ।
प्रदाता विष्टरौ युगपत् ॥ ७ ॥

विष्टरौ पायार्घ्याचमनीयमधुपर्का इति ॥ ८ ॥

बहुवचनं पूजार्थम् । दातुरभ्युदयसूचनमेव ॥ ८ ॥

गां चेति ॥ ९ ॥

गोदानकाले ॥ ९ ॥

गामानीय ॥ १० ॥

गौरिति त्रिब्रूयात् । पृथक्सूत्रकरणं गोस्तत्काष्ठहरणार्थम् ॥ १० ॥

उदञ्चं विष्टरमास्तीर्य या ओषधीरित्यध्यासीत् ॥ ११ ॥

विष्टराविति त्रिरित्युक्ते तावादाय तयोरेकमुदगग्रमास्तीर्य तस्मिन्या
ओषधीरिति पूर्वेणासीत् ॥ ११ ॥

पादयोर्द्वितीयया द्वौ चेत् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः पादौ प्रक्षाल्य द्वितीयं विष्टरमुदगग्रमधस्तात्पादयोर्वा
ओषधीरिति द्वितीययर्चा स्तृणुयात् । चेच्छब्दात्पादयोरनित्यो विष्टरः ।
तदा विष्टर इति त्रिवचनम् ॥ १२ ॥

अपःपश्येय(द)तो देवारि(इ)ति ॥ १३ ॥

पाद्यमित्युक्ते तूष्णीमादाय मन्त्रेण पश्येत् ॥ १३ ॥

सर्वं पादमवसिञ्चेत्सव्यमिति ॥ १४ ॥

दक्षिणं दक्षिणमिति ॥ १५ ॥

स्पष्टे ॥ १४ ॥ १५ ॥

उभौ शेषेण ॥ १६ ॥

पूर्वमन्यमिति मन्त्रेणोभौ पादाववसिञ्चेत् ॥ १६ ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १७ ॥

अर्घ्यमिति त्रिरुक्ते मन्त्रेण प्रतिगृह्य तूष्णीमात्मानमभ्युक्षेत् । अथ
वज्राधीनां दानम् ॥ १७ ॥

यशोऽसीत्याचमनीयम् ॥ १८ ॥

आचमनीयामत्युक्तं यशोऽसीति प्रतिगृह्य तूष्णीं धीत्वाऽऽवा-
मेत् ॥ १८ ॥

यशसो यशोऽसीति मधुपर्कम् ॥ १९ ॥

मधुपर्कं इत्युक्ते मन्त्रेण प्रतिग्रहः ॥ १९ ॥

त्रिः पिवेयशसो महसः त्रिय इति ॥ २० ॥

यशसो महोऽसि यशो मयि धेहि स्वाहा । महसो महोऽसि महो
मयि धेहि स्वाहा । त्रियो महोऽसि त्रियं मयि धेहि स्वाहा । स्वाहाका-
रान्ताः सूत्रकारवचनात् ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥

स्पष्टम् ॥ २१ ॥

भूपोऽसिवाय ब्राह्मणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २२ ॥

अन्ते सकृदाचमनम् । वाक्यशेषास्तिद्धे दद्यादिति ब्राह्मणस्याभेदः
संभोक्षयान्यस्मै दानार्थम् ॥ २२ ॥

गां वेदिताऽनुमन्त्रयेत् मुञ्च गांमिति ॥ २३ ॥

स्पष्टम् ॥ २३ ॥

अमुष्य चेत्यर्हयितुर्नाम ब्रूयात् ॥ २४ ॥

विष्णुशर्माणं सोमयोरिति दानुर्नाम ब्रूयात् । विष्णुशर्माणं गृह्यमर्हन्त-

मायुषे वर्धयामो घृतेनेत्यादि घृतं हुत्वा स्वायुष्याममयामशश्वादित्यन्तं
जपित्वा विष्णुशर्मणश्चोमयोरितिवद्वातुर्नाम ब्रूयात् ॥ २४ ॥

एवमयज्ञे ॥ २५ ॥

यज्ञव्यतिरिक्तेषु मधुपर्कप्रतिग्रह एवमुक्त एवंप्रकारः ॥ २५ ॥

कुरुत इति यज्ञे ॥ २६ ॥

यज्ञवेलायां तु गवि नि[वेदन]वेलायाम्(?) ॥ २६ ॥

कुरुत इति(?) ॥ २७ ॥

स्पष्टम् । यजमाननामान्यत्प्रतिब्रूयात्(?) ॥ २७ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा विवाह्यः प्रिय

इति षडध्याः प्रतिसंवत्सरानर्हयेत् ॥ २८ ॥

आचार्यः शिष्यस्य । ऋत्विग्यजमानस्य । स्नातक आप्लवनान्त
आचार्यस्य विवाहे कन्यादानार्थम् । राजाऽभिषिक्तः सर्वेषाम् । विवाह्यः
श्वशुरः कन्याप्रतिग्रहीतुः । प्रियः प्रियस्य । प्रतिसंवत्सरानर्हयेदिति
संवत्सरमतीत्याऽऽगतान् ॥ २८ ॥

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २९ ॥

प्रागपि संवत्सरादागतानर्हयेत् । द्विरुक्तिः शास्त्रसमाप्तिद्योतिका ॥ २९ ॥
इति खादिराचार्यकृतस्य गृह्यशास्त्रस्य रुद्रस्कन्दाचार्यकृतं व्याख्यानं
समाप्तम् । चतुर्थपटलस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति रुद्रस्कन्दप्रणीता द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः समाप्ता ।

अथाग्निद्वयसं सर्ववर्णानां पुनराधिपत्यं च भार्याद्वयसर्ववर्णोविषये
पूर्वाग्निं प्रणीय तयोः संयोगार्थं चतुर्थस्याह्नः सायमुपक्रम्येकादशेऽहनि
यजमानः पूर्वाग्निमवरोहणं कृत्वा तत्र स्थण्डिलं कुर्वन्नग्निं बोवृधन्त-
मिति तुचेन प्रतिष्ठाप्य परिस्तरणादिप्रदान्तं कृत्वाऽनन्तरभार्याया
अग्निं पात्रेणाऽऽदायेमं स्तोममिति तुचेन संयोज्य प्रत्यृचमन्ते चतुरक्षरमु-
पांशु जपित्वा ततोऽग्निरेत्विति षड्भिराज्यं हुत्वोपरिष्ठातन्त्रं समाप्य
प्राणायामं कृत्वा संकल्पपरिचरणेनान्तेऽग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
हुत्वा पुनः परिविच्य गोसूक्तमाश्वसूक्तं गीत्वा ततः समारोपयेत् ।

एकोद्विष्टे तु संपाते विप्रामावे कथंचन ।
 लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य पूजयेत्तं यथाविधि ॥ १ ॥
 पायसं घृतसंमिश्रं हस्तेन श्राप्तसंमितम् ।
 अध्वर्युर्वाग्यतः स्थित्वा प्रसव्यं दक्षिणामुखः ॥ २ ॥
 श्वेतस्य गोत्रनामानि चतुर्थ्यन्तमुदीरयेत् ।
 यमाय चेति मन्त्रेण हुत्वा हस्तेन श्रापयत् ॥ ३ ॥
 यमाय सोममन्त्रेण द्वार्त्रिंशन्मुष्टिना चक्रम् ।
 एवं कृते आन्द्रहोमे श्वेतश्रीतिकरं भवेत् ॥
 पिण्डं यथाविधं दत्त्वा पुण्याहं च समाचरेत् ॥ ४ ॥
 नारायणस्य पुत्रेण मस्रवादनिवातिना ।
 रुद्रस्कन्धेन संक्षेपादाह्वयार्तं गृह्यशासनम् ॥ १ ॥
 आत्माविस्मरणायेकं स्वशिष्याणां हिताय च ।
 कृतं न गर्वितेनापि प्राज्ञोऽहमिति निश्चयात् ॥ २ ॥
 अनुक्तं च दुरुक्तं च श्रोद्धव्यं तद्य पण्डितैः ।
 न लोकस्य क्षमा प्रज्ञा तत्त्वार्थपरिनिक्षेपे ॥ ३ ॥

ग्रन्थनाम् ।

सूच्यम् ।

सू० आ०

८५ वयोविनिर्णयः—शूरवहाद्रीशिवरामविरचितः । ३ ११
८६ विधानपाञ्चा—श्रीनृसिंहमहोदयविरचिता । ४ ४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—विजयदेवकरोवाहुवामनशास्त्रिभिः कृता । २ १४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ... ११ ४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेतारूपटीकासमेतः । २ ४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—कामवेदान्तार्थवार्त्तकलशास्त्रीयम् । ... ० ९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिस्था समेतानि । ४ ८
९२ श्रीपद्मगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ७ ८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किमवदेकरोवाहुवामनशास्त्रिकृतः । ६ १२
९४ संस्कारपद्धतिः—अम्बेकरोवाहुवास्करशास्त्रिविरचिता । २ ८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् । ३ १
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णवैद्यविरचितः । ० ९
९७ भीमासदर्थनम्—सत्तन्त्रवार्तिकशारभाष्योपेतं भागवत्कात्मकम् । २१ ९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—अम्बेकरोवाहुवासुदेवशास्त्रिप्रणीतः । ० ९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम् । " " ० १३
९९ भारकरीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । २ ०
१०० भाष्यचित्तेन्दुशेखरः—नागेशमहोदयविरचितः । कुण्डार्कयुतः । १ १०
१०१ शार्ङ्गरपादभूषणम्—पर्वतेष्टयुषाद्वयुनापशास्त्रिकृतं द्विभागम् । ८ १
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् । ९ ४
श्रीमद्वैवर्तपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं षष्ठ्यर्थात्मकम् । २० ०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिनेदक्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् । १ ४
आधानपद्धतिः—किमवदेकरोवाहुवामनशास्त्रिभिः कृता । १ १४
पञ्चाङ्गम्भीमासा—किमवदेकरोवाहुवामनशास्त्रिविरचिता । ० १०
शिवमारम्भम्—कवीन्द्ररामानन्दविरचितम् । १ १

आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकरादिवर्णानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाङ्का.	मूल्यम्		ग्रन्थाङ्का.	मूल्यम्	
	रु०	आ०		रु०	आ०
११ अग्निपुराणम्	१	४	७९ छान्दोग्योप० (मिताक्षरा०) २		०
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२० जीवन्मुक्तिविवेक	३	१२
८४ अद्वैतामोद	२	०	२४ जैमिनीय-न्यायमालाविस्तर	८	०
१७ आचारभूषणम्	४	६	६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्	१	४७
१८ आचार्यन्दु.	४	०	८९ ज्योतिर्निबन्ध	३	१५
आधानपद्धति	१	१४	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४	८
८१ आध्यायनश्रौतसूत्रम्	४	११	४२ तैत्तिरीयसंहिता	४८	१०
६२ ईशकेनकठ छु० (रामा०) २		८	३९ तैत्तिरीयगण्यकम्	९	१
७६ ईशकेनकठापनिषद्.	१	०	१२ तैत्तिरीयापनिषत्	१	१२
१ ईशावास्योपनिषत्	०	१४	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्ति० २		२
२९ उपनिषदां समुच्चय	१	१२	७८ त्रिस्थलीसतु	१	१९
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	९९ दर्शपूर्णमासप्रकाश	६	१२
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३	०	७४ द्रव्यायणगृह्यसूत्रवृत्ति	१	०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ धन्वन्तरियनिघण्टू रा० स० १		४
९६ करणवैश्वम्	०	९	९८ धर्मतत्त्वनिर्णय	०	९
७ कठोपनिषत्	१	४	९८ धर्मतत्त्व० परिशिष्टम्	०	१२
६६ काव्यप्रकाश	३	४	५१ नित्यापाठशिकार्णव	३	४
८९ काव्यप्रकाश	३	४	८८ निरुक्तम्	११	४
९५ काश्यपाश्रित्यम्	३	१	३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोप० १		१२
६ केनापनिषत्	१	०	९१ न्यायसूत्राणि	४	८
१२ गणेशगीता	२	०	पद्मपुराणम्	२०	०
१ गणेशाभर्वशीर्षम्	०	६	पद्म छन्दोभिरार्णवा	०	१०
७३ गायत्रीपुराणरणपद्धति	१	८	५२ परिभाषेन्दुशेखर.	२	६
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि	३	०
१४ छान्दोग्योपनिषत् (शा०) १		०	३ पुरुषसूक्तम्	०	४
६३ छान्दोग्योपनिषत् (रामा०) ३		१२	५१ पुरुषार्थपन्तामणि	४	०
			८ मन्त्रोपनिषत्	१	०